

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК: 830.09+820.09+894.375 (092) Қўтадғу билиг

Садиқов Зоҳид Яқубжанович

**Юсуф хос хожиб “қўтадғу билиг” асари
Олмонча ва инглизча таржималарининг қиёсий таҳлили**

10.01.07 – Адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ва
таржимашунослик

Филология фанлари доктори илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент – 2010

Диссертация Наманган давлат университети Немис ва француз тиллари кафедрасида бажарилган

- Илмий маслаҳатчи:** филология фанлари доктори,
профессор **Ҳамиджон Ҳомидов**
- Расмий оппонентлар:** филология фанлари доктори,
профессор **Мухтор Умархўжаев**
- филология фанлари доктори,
профессор **Ҳамидулла Болтабоев**
- филология фанлари доктори,
профессор **Муҳаббат Бақоева**
- Етакчи ташкилот:** ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти

Ҳимоя Ўзбекистон Миллий университети Хорижий филология факультети хузуридаги К. 067. 02. 10 рақамли Ихтисослашган кенгашнинг 2010 йил «_22_»_октябр_____ соат __ да ўтадиган мажлисида бўлади.

Манзил: 100174, Тошкент ш., А. Форобий кўчаси, 400, ЎзМУ, Хорижий филология факультети.

Диссертация билан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети илмий кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2010 йил _____ сентябр _____ ойининг «_22_» куни тарқатилди.

Ихтисослашган кенгаш
илмий котиби, филология
фанлари номзоди, доцент

О.П.Казакова

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигига эришиши шарофати билан миллий кадриятларимизни тиклаш, унинг умумжаҳоний ўрни ва қудратини тайин этиш имконияти туғилди. Юртбошимиз таъкидлаганидек: “Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чикди. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган...”¹.

Бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (Саодатга элтувчи билим) асари бугунги кунда бутун дунёдаги туркий халқлар тили ва адабиётига сарчашма вазифасини ўтамоқда. Ушбу пандноманинг жаҳоний қудратини тайин этиш, унинг дўстлик ва қардошлик кўприги бўлмиш таржима воситасида жаҳоннинг турли тилларида амалга оширилган нашрларига тегишли баҳо бериш масаласи бугунги таржимашунослик фани олдида долзарб вазифаларни кўймоқда. “Қутадғу билиг” асари бугунги кунда жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилиниб, энг тараққий этган мамлакатларнинг нуфузли кутубхоналаридан жой олган. Мазкур обиданинг янги дунё юзини кўриши тарихи ўзига хос. Қизиғи, унинг қонуний меросхўрлари (ўзбеклар, замонавий туркий халқлар) ҳали ана шундай асар бор эканлигини билмай туриб, Европа туркшунос олимлари Ҳ.Вамбери ва В.Радловлар “Қутадғу билиг”ни топиб ўз тилларига таржима қилдилар ва салмоқли илмий тадқиқотлар яратдилар. Америкалик туркшунос олим Роберт Денкоффнинг саъйи ҳаракати билан “Қутадғу билиг” асаридан океан орти халқлари ҳам баҳраманд бўлдилар. Бугунги кунгача “Қутадғу билиг” таржималари ичида жаҳон кенг илмий жамоатчилигини ўзига жалб қилган қўйидаги нашрларни алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Булар: Ҳ. Вамберининг “Қутадғу билиг” Ҳирот-Вена нусхаси асосида олмон тилига 1870 йилда амалга оширган қисқартирилган илк насрий таржимаси², В.Радловнинг асарнинг Ҳирот-Вена ҳамда Қоҳира нусхаларини ўзаро солиштириш асосида бажарилган иккинчи олмонча насрий таржимаси³, асарнинг ҳар уччала нусхалари асосида амалга оширилган турк олими Р.Арат нашри ва таржимаси⁴, АҚШ туркшунос олими Р.Денкоффнинг инглиз тилидаги насрий-назмий таржимаси⁵, С.Ивановнинг рус тилидаги шеърлий таржимаси⁶ ва ниҳоят асарнинг ҳозирги ўзбек тилида Қ.Каримов амалга оширган тўлиқ

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. - Б.3

² Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig. Deutsche Transkription und Übersetzung von Hermann Vambéry. - Innsbruck, 1870. – 177 S.

³ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bälasagun. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. W.Radloff. - St. Petersburg, 1910. – 560 S.

⁴ Kutadgu Bilig I: Metin (Istanbul, 1947). Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II” Tercime (Ankara, 1959). Second edition. Civiri. - Ankara, 1974. -S 255.

⁵ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. - University of Chicago Press, 1983. – 279 p.

⁶ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подготовил С.Иванов. - Москва: Наука, 1983. – 540 с.

табдили ¹ ҳамда Б.Тўхлиевнинг болалар ва ўсмирларбоп қисқартирилган насрий-назмий баёни ².

“Қутадғу билиг”ни олмон ҳамда инглиз тилларига таржима қилиш масаласи ўзбек таржимашунослигида қадимги обидаларни таржима қилиш муаммоларига ойдинлик киритишда муҳим аҳамият касб этади. Бундай таржималарда аввало таржима асари билан оригинал ўртасидаги вақт оралиғи билан боғлиқ муаммо юзага келади. Таржимада вақт масаласи деганда таниқли словак таржимашунос олими А.Попович аслият билан таржима яратилган *тарихий даврдаги коммуникатив муносабатлар*³ ўртасидаги фарқларни назарда тутаяди. А.Попович таржима масаласига *матншунослик* нуқтаи назаридан қарайди. Таржимадаги вақт муаммосига таниқли инглиз таржимашуноси Джеймс С.Холмс ҳам муносабат билдирган. У мазкур соҳага қурилмали (структурали) - типология нуқтаи назардан ёндошади. Дж. Холмс аслият матнининг турли босқичларида тарихийлаштириш ва замонавийлаштириш тамойилининг қўлланиш даражасига алоҳида аҳамият беради. Унинг фикрига кўра матннинг қуйидаги даражалари мавжуд: *лисоний, адабий ва ижтимоий-маданий*⁴. Шунингдек, бу борада таржима асарларини адабий-тарихий ва лисоний аснода тадқиқ этиш борасида беларусиялик олим П.И.Копаневнинг салмоқли тадқиқотини⁵ ҳам таъкидлаш ўтиш жоиз. Собиқ иттифоқ таржимашунослари ичида бадиий асарлар таржимасида энг муҳим ўрин тутадиган жиҳат *услуг ва услубий мослаштириш* муаммосини энг муҳим жиҳат сифатида кун тартибига қўйганлардан бири таниқли грузин олими Г.Гачечиладзе⁶ эканлигини алоҳида кўрсатиш лозим. У таржима назариясини фақат тилшунослик нуқтаи назаридангина ўрганиш мумкин, деган қарашлар биртомонламаликка олиб келишини асослаб, унинг адабиётшуносликдан иборат қаноти ҳам борлигини таъкидлаган эди. Мазкур муаммога ўзбек таржимашунос олими Ғ.Саломов илк бор *қиёсий-типологик услубшунослик* аносидан ёндошди ⁷. У айни пайтда матн қурилиши ва унинг турли даражаларини ҳам эътибордан қочирмаган ҳолда, асосий таржима бирлиги сифатида *муаллиф услубини қайта яратиш* муаммосини диққат марказга олиб чиқди. Ғ.Саломов ўзининг фундаментал тадқиқотларида⁸ таржима асарларини *қиёсий-услубий ҳамда типологик* нуқтаи назардан таҳлил этиш лозимлигини асослаб берди. Бунда

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ. Каримовники. - Тошкент: Фан, 1971. - 964 б.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Б.Тўхлиев. - Тошкент: Юлдузча, 1990.

³ Попович А. Проблемы художественного перевода. Перевод со словацкого. - Москва: Высшая школа, 1980 - С.122.

⁴ Holmes J.S. The Cross-Temporal Factor in Verse Translation. - Meta, 1972.

⁵ Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода. - Минск, 1972.

⁶ Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. - Москва: Советский писатель, 1980.

⁷ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983. - 218 с.

⁸ Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. - Тошкент: Ўқитувчи, 1978. - 220 б.; Саломов Ғ. Адабий анъана ва бадиий таржима. - Тошкент: Фан, 1980. - 158 б.; Саломов Ғ., Н.Комилов. Дўстлик кўприклари. - Тошкент: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.; Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. - Тошкент: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. - 190 б.

айниқса, Навоий, Бобур, Қодирий, Чўлпон, Айтматов асарларининг Ғарб тилларига, Боккаччо, Данте, Марло, Шекспир, Гёте, Толстой, Гоголь ижодининг Шарқ адабиётига қилинган таржималари мисолида таржимада аслиятдаги миллий ўзига хосликни қайта яратиш муаммосига ҳар бир муаллифнинг *услубий* ўзига хослигини қайта яратиш жиҳатидан қараб, муносабат билдирилди. Устоз бошлаб берган йўл бугунги кун таржимашунослик фани олдига келажакда ҳал этилиши лозим бўлган янги вазифаларни қўймоқда. У ҳам бўлса, *аслиятдаги вақт билан таржимадаги вақтнинг ўзаро нисбати муаммосидир*. В а қ т фақат ўлик арифметик миқдор эмас, балки жонли, маъновий (тарихий, адабий, лисоний, фалсафий ...) тушунча ҳамдир.

Демак мамлакатимизда қадимги даврда яратилган асарларни бугунги ўқувчига, айти пайтда қадимги турк тилида яратилган асарларни олмон ва инглиз тилларига ўгириш соҳасига ойдинлик киритиш учун мазкур муммони “Қутадғу билиг” асари таржималари мисолида таҳлил қилишнинг муҳимлиги ушбу **тадқиқотнинг долзарблигини** белгилайди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари дунё олимлари томонидан қизиқиб ўрганилмоқда. Бунда аввало олмон олимлари Ҳ.Вамбери ҳамда В.Радлов, А.Отто¹, М.Хартманн², Т.Менцель³, Р.Миттлер⁴ларнинг тадқиқотлари, АҚШ туркшуносларидан Р.Денкофф, турк олими Р.Арат⁵, чех Е.Хребчик⁶, рус ва қардош халқлар туркийшуносларидан С.Малов⁷, А.Валитова⁸, И.Стеблева⁹, С.Иванов¹⁰, Э.Нажиб¹¹ларнинг тадқиқотлари асарни жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан кенг эътироф этилганлигини кўрсатади. Мамлакатимизда “Қутадғу билиг” асарини ўрганиш алоҳида соҳага айланиб бормоқда. Унинг ибтидосида таниқли олимлар Қ.Каримов ва Б.Тўхлиев¹²лар туришади. Бизда мазкур асарни турли нуқтаи назардан тадқиқ

¹ Otto Albert. Der Dichter des Kutadku Bilig ein Schueler von Avicene // Archiv fuer Philosophie. Leipzig, 1901. - S.58-69.

² Hartmann M., Zur metrischen Form des “Kutadgu Bilik” / Kaleti Szemle, Berlin: B-3, 1902. - S. 141-153.

³ Menzel Th. Die ältesten türkischen Mystiker // ZDMG, 79, 1925 - S. 269-289.

⁴ Mittler R., Art. Yusuf Has Hacib. Moralist / R.M., Ottoman Turkish Writers, NY, 1988. - p.182-183.

⁵ Arat Rasid Rahmati. Kutadgu Bilig I: Metin. Istanbul.: 1947. Note also Arat’s translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II” Tercime. Ankara.: 1959. Second Edition: Civiri. – Ankara, 1979.

⁶ Yusuf Balasaguni. Nauka est scastliva. Translated Hrebchik. – Praha: Novi Orient, 1961. – S. 46-165.

⁷ Малов С.Е. Памятники дренетюркской письменности. Тексты и исследования. - М. - Л.: 1951.

⁸ Валитова А.К. К изданию критического текста и перевода «Кутадгу билиг» // КСИНА. XVII. - М., 1961. - С. 77-78. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг» // Советское востоковедение. – Москва, 1958 - №2.- С.52-64.; Валитова А. Юсуф Баласагунский и его «Кутадгу билиг» // Краткие сообщения института востоковедения. IV. – Москва, 1952. - С. 56-64.

⁹ Стеблева И.В. К вопросу о происхождении жанра туюк // Тюркологический сборник. - Москва, 1970.- С. 135-147; Стеблева И.С. Развитие тюркских поэтических форм XI века // Советская тюркология. – Москва, 1971. - №1. - С.57-61.

¹⁰ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. - М.: Наука. 1983. – С. 518-539.

¹¹ Наджиб Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. - 1989. - 282 с.

¹² Тухлиев Б. Поэтика “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба: Автореф. дисс... канд.филол.наук. - Ташкент, 1983; Ўлмас обидалар. - Тошкент: Фан, 1983. – Б. 307-441; Тухлиев Б. Билим - эзгулик йўли. - Тошкент: Фан, 1990.; Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари ва айрим жанрлар тақомили. (Маснавий, тўртлик, қасида). - Тошкент: Асп-Матбуот, 2004.

килинаётганлиги кишини қувонтиради. Жумладан О Жўраев¹, Э.Фозилов², А.Алиев³, Э.Умаров⁴, Қ.Содиқов⁵ каби олимлар асарни тилшунослик асносида ўрганган бўлсалар, адабиётшунос Ҳ.Абдуллаев⁶ “Қутадғу билиг”даги халқ мақоллари талқинини, Б.Абдурахмонова⁷ эса асарни таълим босқичларида ўрганишни илмий таҳлилдан ўтказдилар.

Ўзбек таржимашунослигида ёқланган бир қатор докторлик ҳамда номзодлик диссертацияларида мазкур тадқиқот мавзуга у ёки бу даражада яқин келадиган ишлар мавжуд. Жумладан, К.Жўраевнинг “Шеърӣ таржималарни адабий ва фольклор алоқалари йўриғида қиёсий ўрганиш”⁸, Н. Н. Отажоновнинг “Бобурнома” – жаҳон адабий жараёнида”⁹, Ҳ. Кароматовнинг “Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари”¹⁰ ҳамда М.Холбековнинг “Ўзбек-француз адабий алоқалари (таржима, танқид ва талқин асносида ўрганиш)”¹¹ ни таржима муаммоларига оид докторлик диссертацияларида мазкур соҳага оид муайян фикрлар айтилган бўлса-да, айнан қадимги туркий обидалар, жумладан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари таржималарини қиёсий тадқиқ қилиш асосий мақсад қилинмаган. Шунинг билан бирга Й.Нурмуродовнинг “Ўзбек фольклорини ўрганиш тарихи ва уни олмон тилига илмий-адабий таржима қилиш муаммолари”¹² мавзудаги номзодлик диссертациясида “Қутадғу билиг”нинг олмонча таржималарига ҳам муносабат билдирилган. Мазкур иш асосан ўзбек фольклори тарихини ўрганишга қаратилганлиги боис, унда “Қутадғу билиг”нинг олмонча таржимадаги талқинлари масаласи махсус ўрганилмаган. Бундан ташқари Р.Файзуллаеванинг “Бадий таржимада миллий хосликни ифодалаш муаммосига доир”¹³, М.Жавбўриевнинг “Таржимада миллий характер ва тарихий колоритни қайта яратиш

¹ Жўраев О. Юсуф Хос Ҳожибнинг образ яратишдаги маҳорати // Ўзбек адабиёти тарихидан материал ва тадқиқотлар / Илмий асарлар тўплами. - Тошкент, 1982. - №1 (21).- Б. 58-62.

² Фазылов Э. Лексика «Қутадғу билиг» в древнетюркском словаре. // Советская тюркология. - Ташкент. 1970. - №4, С. -47.

³ Алиев А. “Қутадғу билиг” ва “Девону луғот ит-турк”нинг Наманган шеваларига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. - №6. - Б. 35-37.

⁴ Умаров Э. “Қутадғу билиг”даги бир ибора тарихи // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 1970. - №6. - Б. 64-66

⁵ Содиқов Қ. Асарнинг айрим лексик хусусиятлари. Туркий сўзлар / Ўлмас обидалар. - Тошкент: Фан, 1983. - Б. 286-306.

⁶ Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг “Қутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадий эстетик функциялари: Филол.фанлари ном дис. автореф. - Тошкент, 2004. - 20 б.

⁷ Абдурахмонова Б. Таълим босқичларида “Қутадғу билиг”ни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари: Педагогика фанлари ном. ... дис. автореф. - Тошкент. 2007. – 22 б.

⁸ Жўраев К. Шеърӣ таржималарни адабий ва фольклор алоқалари йўриғида қиёсий ўрганиш: филол. фан. д-ри. дис. автореф. - Т.: 1987. – 48 б.

⁹ Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон адабий жараёнида: филол. фан. д-ри. дис. автореф. - Тошкент, 1993. – 50 б.

¹⁰ Караматов Ҳ. Ўзбек адабиётида «Қуръон» мавзулари: филол. фан. д-ри. дис. автореф. - Т.: 1992. – 46 б.

¹¹ Холбеков М. Узбекско-французские литературные взаимосвязи (в аспекте перевода, критики и восприятия): Дис. ... д-ра. филол. наук. - Ташкент, 1991. – 352 с;

¹² Нурмуродов Й. Ўзбек фольклорини ўрганиш тарихи ва уни немис тилига илмий-адабий таржима қилиш муаммолари: Филол.фанлари ном дис. автореф. - Тошкент, 1983. – 22 б.

¹³ Файзуллаева Р. Бадий таржимада миллий хосликни ифодалаш муаммосига доир. Филол.фанлари ном дис. автореф. - Тошкент, 1972. – 22 б.

муаммолари”¹ номли номзодлик ишларида таржимада тарихий-миллий ўзига ўзига хосликни қайта яратиш масалалари асосан ўзбек тарихий романлари мисолида тадқиқ этилган бўлиб, уларда ҳам қадимги обидаларнинг таржимадаги талқинларига дахл қилинмаган. Бундан ташқари ўзида ўзбек - олмон, ўзбек – инглиз таржима адабиёти таҳлилини мужассамлаштирганлиги билан яна бир қатор номзодлик диссертациялари ² биз олиб бораётган тадқиқот мавзуга бир қадар яқинлашадилар. Аммо уларда қадимги туркий обида бўлмиш “Қутудғу билиг” таржималари таҳлили диссертацион тадқиқот марказига олиб чиқилмаган. Шу ўринда таниқли адабиётшунос олим, академик Б.Назаровнинг 1987 йилда АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университетидаги маърузасини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Олим ўзининг “Қутадғу билиг” туркий халқлар эстетик қарашларини ифодалаган биринчи адабий ёдгорлик”³ номли чиқишида республикамизда бу борада қилинаётган ижобий ишлар тўғрисидаги қимматли маълумотларни асарнинг океан ортидаги мухлисларига етказганлиги билан аҳамиятлидир. Хусусан, профессор А.Абдуазизовнинг “Қутадғу билиг” инглиз тилида” деб номланувчи таҳлилий мақоласи⁴ асарнинг океан ортида қабул қилиниши ва унинг америкалик олимлар томонидан ўрганилиши ҳақида мамлакатимизда эълон қилинган дастлабки тадқиқот эканлиги билан эътиборга лойиқ. Бундан ташқари кейинги йилларда “Қутадғу билиг”нинг мукамал нашрини яратиш, жумладан унинг ҳозирги ўзбекча табдили ҳамда хорижий тилларга таржималарига бағишланган айрим мақолалар чоп этилди. Бунда айниқса, академик Ғ.Абдурахмонов, тадқиқотчилар С.Иботов⁵, Қ.Сидиков⁶ Д.Тошпўлатоваларнинг мақолаларини⁷ таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу чиқишларда асосан асарнинг ҳозирги ўзбек тилидаги мукамал танқидий

¹ Жавбўриев Мавлон. Воссоздание национального характера и исторического колорита в художественном переводе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Т. : 1991. – 20 б.

²Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы литературы в переводе на немецкий язык: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1985. – 20 с; Караматов Х. Истоки, оригинал и узбекский перевод Кристофера Марло «Тамерлан Великий». автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1990. – 22 с; Отажонов Н. Художественный перевод и научное комментирование: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1978. – 20 с.; Кузин О. Русская метафора и практика её перевода на узбекский язык: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. - 20 с.; Ачилов С. Некоторые вопросы перевода немецкой поэзии на узбекский язык (на материале переводов произведений Генриха Гейне): автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. – 20 с.; Бакаева М. Проблемы перевода английской поэзии на узбекский язык: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. - 22 с.; Каримов Ш. Восприятие узбекской литературы и действительности в немецком литературоведении и публицистике: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1982. – 20 с; Нурматов У. Трагедии Шиллера на узбекском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1985.- 20 с.; Абдуллажонов А. А.Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиш: филол. фан. ном. ... дис. автореф. - 1998. – 20 б.; Каримов Р. “Бобурнома”даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили: филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – 20 б.

³ Nazarov B. Kutadgu Bilig: One of the first written monuments of the Turkic people. He is adapted from the presentation given at the 30 th. Meeting of PIAC, held at Indiana University, Bloomington, 1987.

⁴ Абдуазизов А. “Қутадғу билиг” инглиз тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. – 9-июль. – Б. 6.

⁵ Иботов С. “Қутадғу билиг”нинг бир таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. -№ 5. 5. – Б. 71-73.

⁶ Сидиков Қ. “Қутадғу билиг” инглиз тилида. // Филология масалалари. – Тошкент, 2007/4 (17). – Б. 43-46.

⁷ Абдурахмонов Ғ. “Қутадғу билиг” танқидий матнини тайёрлаш муаммолари. // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 2006 - №4 – Б. 40-44-; Тошпўлатова Д. “Қутадғу билиг” асаридаги мақоллар таржимаси хусусида. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. - №4. - Б. 71-74.

матнини яратиш, “Қутадғу билиг”даги тўртликлар ва мақолларни инглиз ва рус тилларига таржима қилиш тўғрисида фикр юритилиб, унинг олмонча таржимаси, ҳозирги турк тилидаги транскрипцияси асосида Р.Денкофф амалга оширилган инглизча талқинлари яхлит ҳолда олиб, унинг адабий алоқалар тизимидаги ўрни, таржимада узвийлик ва узлуксизлик муаммоларига даҳл қилинмайди. Маълумки, аслият билан таржима ўртасидаги муносабат ҳамда конкрет асарлар таржимасида юз берадиган таржима тамойиллари таржима назариясининг асосий предмети ҳисобланади. Аммо ҳанузгача ўзбек таржимашунослигида қадимги туркий тилда яратилган асарларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам олмон, ҳам инглиз тилларига таржималарини ўзаро қиёслаган ҳолда аслият ва таржима муносабатларида қўлланиладиган таржима тамойилларини ўрганиш соҳаси докторлик иши даражасида ўрганилмай келинмоқда.

Мазкур иш муаллифининг “Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари олмонча илмий-адабий талқинлари” мавзуидаги номзодлик диссертацияси¹ да илк туркий бадиий дostonни олмон тилида қайта яратган Ҳ.Вамбери ва В.Радловлар таржималарини аслият билан қиёслаш натижасида бадиий асарнинг илмий - адабий талқинлари ҳамда олмон мутаржимларининг туркий аслиятни қайта яратишдаги маҳоратлари масаласи ўрганилган эди. Аммо Ҳ.Вамбери мурожаат қилган аслият асарнинг Ҳирот-Вена деб номланувчи нусхаси бўлиб, у “Қутадғу билиг”нинг анчагина қисмини қамраб олмаган. Шунинг учун асарнинг тўлиқ олмонча нашри (В.Радлов) тўғрисида ҳали махсус тадқиқот олиб борилмай қолганди. Биз айнан ана шу манба ҳамда ундан кейин амалга оширилган нуфузли таржима нашрларидан бўлмиш Р.Денкоффнинг инглизча таржимаси асосида мазкур тадқиқотни амалга оширдик.

Диссертация ишининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Танланган мавзу Наманган давлат университети илмий кенгаши йиғилишида (28.06.2007) тасдиқланган ва Хорижий филология факультети Лексика-стилистика, олмон ва француз тиллари кафедраларининг ҳамкорликда олиб бораётган “Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари ва таржима муаммолари” мавзуидаги комплекс илмий тадқиқот йўналиши билан бевосита боғлиқ.

Тадқиқотнинг мақсади.

- Ишдан кўзланган асосий мақсад қадимги туркий обида бўлмиш “Қутадғу билиг” асарининг ҳозирги олмон ва инглиз тилларига таржималарини аслият билан қиёсий таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- Қадимги обидаларни ҳозирги ўзбек тилига табдил қилиш, олмон ва инглиз тилларига ўгириш соҳасига “Қутадғу билиг”нинг Қ.Каримов табдили, В.Радлов ва Р.Денкоффлар амалга оширган таржималари таҳлили мисолида ойдинлик киритиш;

¹ Содиков З. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарининг немисча илмий-адабий талқинлари: филол. фан. ном. ... дис. автореф. - 1994. - 20 б.

• Ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан қадимги туркий обидаларни таржима ва тадқиқи билан шуғулланувчи Германия ва АҚШ таржима ва илмий тадқиқот мактаблари анъаналарини ўрганиш.

• “Қутадғу билиг”ни аслият билан қиёсий ўрганиш натижасида аслиятдаги ижтимоий-фалсафий, адабий-тарихий ва лисоний хусусиятларнинг олмонча ва инглизча таржималарда қайта яратиш муаммоларини илмий таҳлилдан ўтказиш;

• Қадимги туркий обидани олмон ва инглиз тилларга мослаштиришда аслиятдаги тарихий ва миллий ўзига хосликни таржимада қайта яратиш масалаларини ёритиш;

• Асарда акс эттирилган кўплаб тарихий сиймоларнинг олмон ва инглизча талқинларидаги айрим номувофиқликларга муносабат билдириш ва буни тўғрилаш учун аниқ тавсиялар бериш;

• “Қутадғу билиг”да қўлланилган бадиий санъатлар, тасвир воситаларининг ҳозирги ўзбек, олмон ва инглиз тилларидаги талқинлари ва таржима тамойилларини кўрсатиш;

• “Қутадғу билиг” асарининг олмонча, инглизча, ҳозирги ўзбекча ва қисман ҳозирги турк тили транскрипцияси ва русча нашрлари ўртасидаги фарқлар, узвийлик ва узлуксизлик, таржимадан таржима, таржима ва илмий тадқиқот каби масалаларни илмий таҳлилдан ўтказиш;

• Мавжуд таржималарнинг ютуқ ва камчиликларини ҳисобга олган ҳолда улардаги тажрибалардан асарнинг келгусидаги янада мукамал нашрларини амалга ошириш учун назарий ҳамда амалий тавсиялар бериш.

Тадқиқот объекти ва материаллари. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг Қ.Каримов амалга оширган ҳозирги ўзбек тилидаги табдили, В.Радловнинг олмонча, Р.Денкоффнинг инглизча таржима нашрлари тадқиқотимиз объектини ташкил этади. Бундан ташқари, айрим ўринларда асарнинг Б.Тўхлиев қаламига мансуб ҳозирги ўзбек тилидаги насрий-назмий табдили, Р. Аратнинг ҳозирги турк тилидаги нашри транскрипциясидан ҳам фойдаланилди.

Тадқиқотнинг предмети. Қадимги туркий асарларни ҳозирги тилларга, жумладан, олмон ва инглиз тилларига таржима қилиш муаммоларининг илмий таҳлили; қадимги даврда яратилган асарларни ҳозирги тилларга мослаштиришда, Шарқона обидани Ғарб ўқувчиларига тақдим этишда таржимонларнинг аслиятни тушуниш, талқин қилиш масалаларига ойдинлик киритиш ҳамда бу борадаги таржима тамойилларини аниқлаш мазкур тадқиқотнинг предмети ташкил қилади.

Тадқиқотнинг методологик ва амалий асослари. Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов асарлари ва нутқлари, Ўзбекистон Республикасининг миллий истиқлол ғояси, шунингдек, ўзбек, рус, олмон, инглиз ва бошқа халқлар адабиётшунос, шарқшунос, туркшунос ва таржимашуносларининг адабиёт назарияси, адабий алоқалар ва таржимашуносликка оид тадқиқотлари диссертацияга методологик асос сифатида олинди. Диссертациянинг назарий асосини яратишда хорижий ва

Собиқ иттифоқ таржимашунослари А.Попович, К.Райс, С.Влахов, С.Флорин, А.Лилова, Е.Прунч, А.В.Фёдоров, В.Бархударов, П.Копанев, К.Чуковский, Е.Эткинд, Ю.Левин, Г.Гачечиладзе, Ўзбекистон олимлари Ғ.Саломов, Ж.Шарипов, Ф.Сулаймонова, Н.Владимилова, Н.Комилов, Ҳ.Кароматов, А.Абдуазизов, Н.Отажонов, К.Жўраев, М.Холбеков, С.Олимов, З.Исомиддинов каби ларнинг таржимашуносликка оид тадқиқотларига таянилади. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари поэтикаси, тил хусусиятлари масалаларига даҳл қилишда эса, хорижий туркшунослар Ҳ.Вамбери, В.Радлов, Р.Арат, Р.Денкофф, А.Валитова, С.Иванов тадқиқотларига, ўзбек олимларидан А.Фитрат, Қ.Каримов, Ҳ.Ҳомидов, Б.Тўхлиев, Қ.Содиқовлар яратган ишларига суянилди. Тадқиқот асосан, қиёсий ва қиёсий-типологик методда олиб борилди.

Тадқиқотда илгари сурилган фаразлар (гипотеза)

Қадимги туркий обида бўлмиш “Қутадғу билиг” асарини ҳозирги тилларга, жумладан, олмон ва инглиз тилларига ўгиришдаги эквивалентлик асосан таржимоннинг аслият билан таржима тили ҳамда адабий муҳити орасидаги бадиий-лисоний ва ижтимоий-интеллектуал тафовутларни қандай даражада фарқлай билиши билан белгиланади. Бу жиҳат таржимоннинг тайёргарлик даражаси ҳамда аслиятга ихтисослашуви билан боғлиқ бўлади.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар.

- “Қутадғу билиг”нинг дунёдаги таниқли туркшунослар томонидан тадқиқ этилаётганлиги ҳамда инглиз ва олмон тилларига қайта-қайта таржима қилинаётганлигини ўрганиш билан мазкур асарнинг жаҳон адабиёти ва фанида тутган ўрни ва ҳиссасини илмий тадқиқ қилиш;

- Германия ва АҚШ таржима мактаблари, туркшунослик марказлари анъаналарининг ўхшаш ва фарқ қилувчи жиҳатларини кўрсатиш ҳамда мазкур таржима ва тадқиқотларнинг амалга оширилиши ушбу мактаблар анъаналарини янада бойитишга хизмат қилаётганлигини аниқлаш;

- “Қутадғу билиг” асари таржима нашрлари ўртасида тадрижий такомил, узвийлик ва узлуксизлик ҳамда адабий анъана ва тарихий ворисийлик анъаналари мавжудлигини тадқиқ қилиш;

- Бадиий асарнинг насрий баёни, назмаралаш-насрий таржимаси ҳамда илмий-академик таржима нашрлари хусусиятлари ҳамда улар аслиятни ўзга тилда тўлақонли қайта яратиш учун қўйилган муҳим қадам эканлигини тадқиқ қилиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги.

Ўзбек таржимашунослигида биринчи мартаба “Қутадғу билиг” каби адабий-тарихий, жуғрофий-этнографик пандноманинг ҳам олмон, ҳам инглизча таржималари асар аслияти билан қиёсий-типологик аснода ўрганилди. Бунда Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига хос бадиий тафаккур маҳсули бўлмиш “Қутадғу билиг” асарининг услубий ўзига хослигини таржимада қайта яратиш учун унга мос бўлган *таржимавий услуб калити* аниқланди. В.Радловнинг илмий мақсадларда амалга оширган таржимасидаги устивор жиҳатлар ҳамда Р.Денкоффнинг назмаралаш насрий таржимасидаги

тажрибалари мисолида бу тамойиллар асосланди. Хусусан бу борада таржимонларнинг Юсуф Хос Ҳожиб ижодига ихтисослашув хусусиятлари кўрсатиб берилди.

Тадқиқотнинг **янгилиги** асосан қуйидагиларда кўринади:

- “Қутадғу билиг” каби қомусий панднома матнига унинг олмон, инглиз, ўрни билан туркча таржималари, уларга ёзилган изоҳ, шарҳ, луғат ва бошқа тадқиқотларни ҳам қўшган ҳолда ёндошилди.

- Тадқиқотда асарнинг олмонча ва инглизча таржималарининг “Қутадғу билиг” нинг туркий аслиятига эквивалентлик даражаси аниқланди. Бунда В.Радлов таржимасининг туркология фани, хусусан туркий тиллар лаҳжаси учун материал тўплаш мақсадида амалга оширилганлиги боис мазкур таржима ўзининг ана шу соҳани акс эттиришдаги илмий аниқлиги жиҳатидан аслиятга эквивалент бўла олиши мумкинлиги асосланди. Р.Денкоффнинг инглизча таржимаси эса Ўрта асрлардаги Марказий Осиё қадимги туркий тили, ижтимоий-интеллектуал жиҳатлари ва муайян бадиий хусусиятларини қайта яратиш борасида аслиятга эквивалент бўлиши кўрсатиб берилди.

- Муаллиф, кўплаб тадқиқотчилар қатори, “Қутадғу билиг”га йирик адабий ёдгорлик сифатида қаради, унинг таржималарига ҳам адабий-бадиий таржима нуқтаи назаридан ёндошди, шу борада илмий изланишлар олиб борди. Кўпроқ асарнинг ёрқин бадиий лавҳалари, образлари, тили ва услубий ўзига хосликлари, бадиий санъатлар, маснавий таржимасига аҳамият қаратди. Шунинг билан биргаликда, “Қутадғу билиг”нинг қомусий илмий-тарихий манба эканлигини ҳам эсдан чиқармасдан, илмий таржима талабларига ҳам алоҳида эътибор берилди. Ана шундай тамойилга асосланган ҳолда ушбу асар таржимасида илмий ва бадиий таржима талаблари ўзаро уйғунлашиб кетгани инобатга олиниб, таржимонларга ҳам йирик туркийшунос билимдон ва қадимги туркий адабиёт хусусиятларини инобатга олган таржимон-адиблар деб қараш ғояси илгари сурилди.

- Матн ва таржима, матн ва талқин, матн ва шарҳ, ғайрилисоний воситалар таржимаси, таржима ва табдил, Шарқ ва Ғарб чорраҳасида таржима муаммоси, таржимада илмий-бадиий омукталашув масалалари илк бор қадимги туркий асар таржималари мисолида илмий таҳлил қилинди.

- Жаҳон таржимашунос олимларининг қадимги даврда яратилган асарларни ҳозирги замон тилларига ўгириш масаласига қарашлари муайянлаштирилди. “Қутадғу билиг”ни ҳозирги ўзбек тилига табдил, олмон ва инглиз тилларига таржима қилиш муаммоси бу соҳада дунё таржимашунослигида амалга оширилган мавжуд ишлардан жиддий фарқ қилиши ойдинлаштирилди.

- Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг *фалсафий-тарихий, поэтик ҳамда лисоний* жиҳатлари ўзаро мужассамлаштирилган ва муайянлаштирилган ҳолда биринчи маротаба ҳозирги ўзбекча, олмонча ва инглизчада қайта яратиш масалалари бир тадқиқот доирасида махсус ўрганилди.

• Айрим америкалик туркшуносларнинг “Қутадғу билиг”нинг оригинал асар эканлигига шубҳа билан қарашлари, унинг айрим жиҳатларига қандайдир “калка” маҳсули сифатида ёндошишлари ғайриилмий ва асоссиз эканлиги кўрсатиб берилди.

• Ғарб туркшунослигининг йирик намояндалари В.Радлов ҳамда Р.Денкоффларнинг таржимонлик маҳоратлари илмий тадқиқ этилиб, улар амалга оширган ишларнинг бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатлари кўрсатилди ҳамда улар Германия ва АҚШ адабиётида шу соҳага оид янги йўналиш ва асарларнинг яратилишига замин бўлганлиги ва бу таржималар келажакда яратиладиган бадиий таржималар учун муҳим асос, тағлама вазифасини ўташи мумкинлиги кўрсатиб берилди.

Тадқиқотнинг назарий аҳамияти. “Қутадғу билиг” асарини олмон ва инглиз тилларида қайта яратишнинг ўзига хос жиҳатларини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш таржимашуносликда қадимги даврда яратилган асарларни ҳозирги тилларга ўгириш ҳамда матн ва таржима, матн ва талқин, бадиий асар таржимасида илмий шарҳ ва тавсиф каби назарий муаммоларни ҳал қилишда муҳим рол ўйнайди. Асарнинг адабий-лисоний, тарихий ва фалсафий хусусиятларини олмон ва инглизча таржималаридаги талқинларини тадқиқ қилиш адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ҳамда таржимашунослик фанларининг ривожига салмоқли ҳисса бўлиб кўшилади.

Диссертациянинг амалий аҳамияти “Қутадғу билиг” асарини олмон ва инглиз тилларига ўгирган В.Радлов ва Р.Денкоффларнинг таржимонлик маҳоратлари ва таржимада қўллаган тамойиллари таҳлили натижасида умумлаштирилган хулоса ҳамда тавсиялар асарнинг келажакдаги янги таржима нашрлари ҳамда мукамал танқидий матнини яратишда қўл келади. Бундан ташқари тадқиқот натижалари ва хулосаларининг мамлакатимиз олий таълим муассасаларида адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ва таржимашунослик фанлари бўйича маъруза матнлари тайёрлаш, дарслик, ўқув қўлланмалари яратишда фойдали бўлиши шубҳасиздир.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертация материлларидан Наманган давлат университети бакалаврият босқичида “Таржима назарияси ва амалиёти”, “Адабиёт назарияси”, “Қиёсий типология”, “Стилистика” ҳамда магистратура босқичида “Адабий алоқалар”, “Бадиий матн таҳлили”, “Қиёсий адабиётшунослик” фанлари бўйича маъруза ва амалий машғулотлар олиб боришда фойдаланилмоқда.

Илмий тадқиқотнинг синовдан ўтиши. Диссертациянинг асосий мавзуси бўйича Наманган давлат университети Хорижий филология факультети Инглиз тили ҳамда олмон ва француз тиллари кафедраларининг ҳамкорликда ўтказётган (2006-2009й.) илмий-услубий семинарларида доимий равишда ахборот бериб борилди ҳамда Наманган Давлат университети профессор-ўқитувчиларининг (2006-2009й.) анъанавий илмий-амалий конференцияларида ва Бухоро давлат университети (2008 й.), Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети (2008 й.)да республика миқёсида ўтказилган илмий анжуманларида маърузалар ўқилди.

Диссертация Наманган давлат университети “Лексика-стилистика”, “Олмон ва француз тиллари” ва “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраларининг 2007 йил 28-ноябрдаги кенгайтирилган кўшма йиғилишида, ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Адабий алоқалар ва таржима назарияси бўлимининг 2008 йил 28-майдаги йиғилишида ҳамда Ўзбекистон Миллий университети хузуридаги К.067.02.10 рақамли ихтисослашган кенгаш қошидаги Илмий семинар йиғилишида (25.06.2010) муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертациянинг асосий мазмуни муаллиф томонидан эълон қилинган битта монография ва 32та илмий мақола ҳамда ҳамда тезисларда акс этган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми: Диссертация 242 саҳифадан ташкил топган бўлиб, кириш, тўрт боб, хулосалар ва 215 та номдаги адабиётлар рўйхатидан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Ишнинг “**Кириш**” қисмида мавзунинг долзарблиги, ўрганилиши асосланди, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, назарий ва амалий аҳамияти, методлари, ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар, ишнинг синовдан ўтиши, тузилиши, нашр этилган ишлар ҳақида маълумотлар берилди.

1-боб “Қутадғу билиг”нинг хорижий тиллардаги таржима ва илмий талқинлари” деб номланади. Унинг “**Қутадғу билиг” таржималари тарихидан**” деб номланувчи **биринчи фаслида** илк туркий бадиий дostonнинг дунё бўйлаб тарқалиши ва хорижий тилларга таржималари тарихи даврлаштирилади. Бизнингча буни қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

1. “Қутадғу билиг” яратилган XI асрдан бошлаб XIX аср бошларигача бўлган дастлабки давр. Асарнинг дунё бўйлаб тарқалиши.
2. XIX асарнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида амалга оширилган таржималар. Асарни таржима қилинишининг дастлабки босқичи.
3. XX аср иккинчи ярмидан ҳозирги пайтгача амалга оширилган таржималар даври. Асарнинг муқобил таржималари яратилиш даври.

Асарнинг довуғи у яратилган XI асрдаёқ турли мамлакатларга тарқалганлиги, унинг бошқа тилларда номланиши, чет мамлакатларда “Қутадғу билиг”асарига бўлган ҳар-хил муносабатлар тўғрисида фикр юритилади. **Биринчи давр** “Қутадғу билиг”нинг жаҳон илмий-адабий жараёнига кириб бориши, унинг ёзув сирларини очишда Ғарб туркшуносларининг муносиб ҳиссалари боргини эътироф этиш билан биргаликда асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожибнинг берган маълумотларни яна давом эттириб, бу иш “Қутадғу билиг” яратилган даврлардаёқ бошланган ва Мағрибдан Машрикқача маълуму машҳур бўлиб улгурган, - деган фикрни таъкидламоқчи эдик. Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилли асарнинг ўзга тилларга айнан қайдай мосланганлиги ҳақида шундай дейди:

Чинилар адабул мулук тэб айар

Мачинлар анисул мамалик ма айар
Бу Машрик элинда улуғлар муны
Зийнатул умара тэйүрлэр көни
Эранлығлар Шахнама тэр муңар
Туранлығлар Кутадғу билиг тэб уқар.¹

Маъноси:

Чинликлар “Адабул мулук” деб айтадилар,
Мочинликлар эса “Анисул мамолик” деб айтадилар.
Бу Машрик элида улуғлар буни,
Чиндан “Зийнатул умаро” дейдилар.
Эронликлар буни “Шохнома” дейдилар,
Туронликлар “Кутадғу билиг” деб англайдилар.

Буларнинг барчаси “Кутадғу билиг”ни ўзга тилларга мослаштириш иши у яратилган даврдаёқ бошланганлигини кўрсатади. Ушбу даврга шунингдек асарнинг 1437 йилда Ҳиротда Ҳусайн Қора Шамс томонидан кўчирилганлиги ҳамда ушбу нусханинг Иоҳанн Вольфганг Гётенинг шахсий котиби, шарқшунос Ҳ.Пургштал саъй-ҳаракати билан Вена кутубхонасига келтирилиши ҳамда 1823 йилда француз олими Жобер Амаденинг асар ёзув сирларини очишга уринишларини киритиш мумкин. Бу даврда ҳали илк туркий обидани таржима қилиш муаммоси ҳал қилинган эмас эди. **Иккинчи даврга** асарнинг 1870 йилда Ҳ.Вамбери амалга оширган олмонча илк таржимаси ҳамда 1910 йилда В.Радлов қаламига мансуб иккинчи олмонча тўлиқ наشري яратилган пайтларни киритиш мақсадга мувофиқ. Бу даврдаги таржималар асосан жаҳон туркология фанининг шаклланиши учун туркий кўлёмалардан фойдаланиш мақсад қилинган бўлиб улар бадий асарнинг насрий баёни, аниқроғи илмий мақсадларни кўзлаб қилинган таржималар ҳисобланадилар. **Учинчи даврга** XX аср иккинчи ярмидан ҳозирги пайтгача амалга оширилган таржималарни киритиш мақсадга мувофиқ. Бу даврни асарни чинакам бадий қайта яратишга ўтиш сифатида эътироф қилса бўлади. Бунга турк олими Рашид Аратнинг 1959 йилда амалга оширган илк туркча тўлиқ таржимаси, 1961 йилда Хребчикнинг чех тилидаги таржимаси, 1971 йилда ўзбек олими Қ.Каримовнинг насрий баёни, 1989 йилда амалга оширилган Б.Тўхлиевнинг насрий-назмий таржимаси, 1971 йилда рус шоири Н.Гребнёв қайта яратган шеърий таржима намуналари ҳамда 1983 йилда С.Иванов амалга оширган илк русча тўлиқ таржималарни киритиш мумкин. Бундан ташқари ушбу даврда асарнинг икки инглизча таржималари: Р.Денкоффнинг Америка инглиз тилисидаги назмаралаш насрий ҳамда британиялик адиб У.Мейнинг инглизча шеърий таржималарини кўрсатиш лозим. Шунингдек, асарнинг 1984 йилда Пекинда чоп этилган ҳозирги уйғурча таржимаси ҳам ана шу давр маҳсули ҳисобланади. (Ушбу таржималарнинг нашр кўрсаткичлари юқорида келтирилган. З.С.

Ҳар бир даврда илк туркий обидага жаҳоннинг турли олим ва таржимонлари ўзлари яшаб ижод этган фан ва адабиёт талабларидан келиб

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг, 52-53-б.

чиқиб ёндошганлар. Натижада улар амалга оширган ишлар ҳам илмий, жанрий ва услубий хусусиятларига кўра ўзига хос нашрлар ҳисобланади.

2-фасл “Қутадғу билиг” Германия ва АҚШ тадқиқотчилари талқинида” деб аталади. Марказий Осиё халқлари адабиёти асарларини тадқиқ қилиш ва уларнинг таржима нашрларини тайёрлашда дунёда ўзига хос мактаблар яратилган. Бунда айниқса Германия, Франция, Англия ва АҚШ туркшунослик ва таржима мактаблари қилган ишларни алоҳида таъкидлаш лозим. Биргина ўзбек мумтоз адабиётидан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”идан ташқари Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғот ит-Турк”, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лисон ут-тайр”, Заҳриддин Бобурнинг “Бобурнома” каби асарлари ҳамда “Алпомиш”, “Равшан”, “Юсуф ва Аҳмад” каби халқ достонлари инглиз, олмон ва француз тилларига бир неча маротаба турли таржимонлар томонидан ўтирилган. Бу жараён узлуксиз давом этмоқда. Фарб тадқиқотчилари, моҳир таржимонлари ичида Германиядаги туркийшуносликнинг ўзига хос ўрни ва анъаналари бор. Улар ўзларининг инглиз ва француз кўшниларидан таржима нашрига ўзига хос масъулият, аниқлик билан ёндошишлари билан ажралиб турадилар. Биргина “Қутадғу билиг”нинг 1870 йилда Германиянинг Лейпциг шаҳрида Ҳ. Вамбери томонидан амалга оширилган олмон тилидаги нашрига эътибор қаратадиган бўлсак, у фақатгина таржима бўлиб қолмасдан, балки чинакам филологик тадқиқот деб бемалол айтса бўлади. Ҳ.Вамбери “Қутадғу билиг”нинг дастлаб Ҳирот - Вена нусхаси аслияти, унинг олмон транскрипциясидаги матни ҳамда ҳар бир байтнинг ёнида олмонча таржимасини беради. Бундан ташқари китоб сўнгида асардаги қадимги туркча сўзларнинг олмон тилидаги изоҳини ҳам келтиради. Бу қадимги даврга хос бўлган нодир асарни бугунги китобхон тушуниши учун жуда қулай имкониятлар яратиб беради. Худди шундай анъана “Қутадғу билиг”нинг В.Радлов амалга оширган нашрида ҳам қисман сақланганлигини эътироф этиш лозим. Академик В.Радлов ҳам асар аслияти (Қоҳира нусхаси) ва унинг манчжур, кейинчалик лотин-кирил имлоси асосида қўллаган махсус транскрипцияси ҳамда олмон тилидаги таржимасини келтиради. В.Радлов таржима матнининг ҳар бир саҳифаси остида тушунилиши қийин бўлган сўзларни олмон тилида изоҳлаб беради, уларга махсус шарҳлар ҳам келтиради. Фақат В.Радлов нашри сўнгида қадимги туркча-олмонча изоҳли луғат мавжуд эмас. Германия анъаналаридан бир оз фарқ қилувчи мазкур нашр бизнингча В.Радловнинг ўз ижодини кўпроқ Россияда олиб борганлиги ва рус тадқиқот анъаналарининг таъсирида бўлганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Инглизтилли (АҚШ ва Англия) туркшунослик мактабларининг ҳам ўзига хос жиҳатлари бор. Уларда аслиятни шарҳлаш маҳоратининг чуқурлиги, муаллиф яратган асар ва унда акс этган воқеълик тўғрисида батафсил маълумотларни бериш анъаналари устунлик қилади. Олмонлардан улар аслият матнини бевосита таржима нашрлари билан биргаликда бермасликлари, транскрипциялаш ишини алоҳида нашрларда амалга оширишлари ҳамда махсус луғатларни ҳам мазкур нашрларга доим ҳам

киритавермасликлари билан ажралиб турадилар. Жумладан “Бобурнома”нинг инглизча нашрлари¹ тўғрисида ҳам шундай ҳолатларни кўришимиз мумкин. Америкалик Р. Денкоффда ҳам ана шу анъаналарга риоя қилинган. У “Қутадғу билиг”нинг туркий аслиятини келтирмайди, жумладан, унинг транскрипциясини ҳам. Китоб бевосита инглизча таржима матни билан бошланаверади. Фақат аслиятда тушунилиши қийин бўлган сўзлар китоб сўнгида махсус изоҳланади. Таниқли инглиз туркийшунос олими А.Бевеерж хонимнинг “Бобурнома”нинг инглизча таржимаси матнига ёзган сўзбошиси ва сўнгсўзи каби батафсил кириш (деярли 40 саҳифа)ни Р.Денкофф таржима матни олдидан келтиради. Айтиш лозимки, ҳар бир таржима муайян илмий мақсадларни кўзлаб амалга оширилган. АҚШ туркийшуносларининг Германия мактабларидан фарқ қилувчи яна бир жиҳати бор. Бу ҳам бўлса, ўзбек мумтоз адабиёти намуналари, қадимги туркий обидалар, хусусан, “Қутадғу билиг” асарининг оригиналликка шубҳа билан қараш, уларга нисбатан “калка” (шундайлигича ўтказиш, кўчириб ўтказиш) тамғасини босишга уринишдир. Буни ҳатто Алишер Навоийнинг машҳур “Хамса”сига ҳам қўллашга ҳаракат қилинган. Ана шундай муносабатни Р.Денкофф тадқиқотларида ҳам учратиш мумкин. Унинг мана бу сўзларига эътибор қилайлик: “Форс-ислом анъаналарини “Қутадғу билиг”нинг тил хусусиятларида кўришимиз мумкин. Таржимада шарҳ ва изоҳларга алоҳида эътибор берилади. Жумладан, XI асрдаги “узун қўл” англатган идиоматик маъно XX аср инглиз тилида ана шундай маънони билдирмайди. Асарда ўхшатиш ва рамзлардан кенг фойдаланилган. Масалан, ўлимни – “чавандоз”, касалликни - “ўлим жарчиси “; меҳмондўстликни – “нон ва туз”; кийим-кечакни ва озиқ овқатни – “томоқ ва елка”, ўз тақдирдан хурсанд кишиларни – “кўзи тўқ”, аксинча бўлса – “кўзи оч”, соғлом ва бахтли одамларни “қизил юз”, касалларни – “сарик юз”, кўнгли тоза кишиларни – “очиқ юз”, аксинчаларини – “қоши тугун” ўхшатишлари билан берилади. Буларнинг барчаси форс тасвир анъаналарига тўла мос келади”². Ана шу далилларни мутаржим бошқа томонга буради. Аниқроғи асарнинг инглизча таржимасига ёзган кириш сўзининг бир қисмини “Форсчадан калка” деб номлаб қўя қолади ва бутун боб давомида “Қутадғу билиг”нинг форс тилидан калкаликка ишора қилади. Мутаржимнинг ушбу хулосасига қўшилиб бўлмайди. Тўғри, ҳар бир тил луғат бойлигининг хос ва холис сабабларга кўра тиллардан-тилларга ўтиш қонуниятлари мавжуд. Лекин улар бесабаб амалга ошмайди. Агар маълум бир тилдаги идиоматик иборалар айнан ўзбекчага мос келса, унда уларнинг ҳаммаси ҳам ўша тиллардан тўғридан-тўғри кириб келаверган бўлиб чиқмайдими? Бундай ҳодисалар бирдагина содир бўладиган нарса эмас, балки узок муддатли тарихий-

¹ Beveridge. The Babar-nama. Being the Autobiography of the Emperor Babar the Founder of the Moghul Dynasty in India, written in Chaghatay Turkish; now reproduced in Facsimile from a Manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabad, and edited with a Preface and Indexes. - London 1905. - 871 p.

J. Leyden, W. Erskine, Memoirs of Zahir-ed-din Muhammed Babur, Emperor of Hindustan. -Edinburg, 1826. - 348 p.

² Introduction in: Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. - University of Chicago Press, 1983.

ижтимоий даврни ўз ичига оладиган жараёндир. Бир халқ адабиёти дурдоналари тиллардан тилларга ўтади ва ўрни билан бошқа бир халқ мулкига ҳам айланади. Ўтган асрнинг 50-йиларидаёқ “Қутадғу билиг”га оид эътиборли тадқиқотлар олиб борган россиялик олима А.А.Валитова ўзининг “Юсуф Баласагунский и его Кутадгу билиг”¹ номли мақоласида асарни араб ва форс тилларидан қилинган оддий таржима деб даъво қилувчиларнинг ҳар қандай фикрлари бутунлай асоссиз эканлигини жуда тўғри таъкидлаган эди. Демак бир-бирига яқин халқларнинг ўзаро муносабатлари, олди-бердилари тўғрисида гапирганда бўлиб ўтган табиий-ижодий жараёнларни дарров турли хил “таржима”, “кўчирмакашлик”, “калка”, “плагиатлик”ларга йўйиб кўйишга шошилмаслик керак.

Учинчи фасл “Қадимги даврда яратилган асарларни ҳозирги замон тилларига ўгиришнинг айрим муаммолари” деб номланади. Қадимги обида бўлмиш “Қутадғу билиг” - ўзига хос матн. У аввало сўз санъати намунаси, панднома, қолаверса қомус. Қадимги даврда яратилган асарни унинг ҳозирги тил ҳолатига ўгиришни бизда *табдил* дейилади. Бошқа тилларга ўгирилса, *таржима* ҳисобланади. Таржима устоз Ғ.Саломов таъкидига кўра “*зурёдийлик*” (матн туғдириш) хусусиятига эга. “Қутадғу билиг” ҳам дастлаб олмон тилига, сўнгра ҳозирги турк тилига, сўнгра инглиз, рус ва бошқа тилларга таржима қилинди. Унинг Ҳ.Вамбери амалга оширган дастлабки олмонча таржимасидан фойдаланган ҳолда В.Радлов асарнинг янги топилган нусхаси асосида иккинчи олмонча матнини яратди. Америкалик Р.Денкофф эса инглизча таржимада Р.Аратнинг туркча нашрига асосланди. Демак айнан матн - таржиманинг қандай бўлиши кераклигини, унинг лисоний-услубий хусусиятини белгилайди. Демак қадимги обидаларни ҳозирги тилларга ўгиришда айнан таржима муҳим аҳамият касб этади. У нафақат биздан олис даврда яратилган оригинал асарни бугунги ўқувчига таништиради, балки ўзи яна янги матнлар, бошқа тиллардаги янги-янги талқинларнинг яратилишига асос бўла олади. Тадқиқотда ана шу жиҳатга алоҳида аҳамият қаратилади.

Таржимашуносликда бадиий асарларни илмий мақсадларда ўгирилган ишларга нисбатан турлича атамалар қўлланилмоқда. Жумладан, *илмий-адабий таржима*, *филологик таржима*, *сўзма-сўз таржима*, *изоҳли таржима*, *насрий таржима*. Уларнинг бир-бирига ўхшаш жиҳатлари мавжуд. *Насрий таржима* атамасида уларнинг ҳаммасини умумлаштирувчи жиҳат бор. Аммо *сўзма-сўз таржима* билан *илмий-адабий таржимани* бир нарса деб қараб бўлмайди. Сўзма-сўз таржима қилиш учун фақат тил билиш қобилиятига эга бўлинса кифоя. Бироқ бадиий асарни илмий йўсинда ўгириш ўз-ўзидан бўлмайди.

Таниқли таржимашунос олим Иржи Левий ҳар қандай таржимани қайта яратиш санъати деб баҳолар экан, қадимги давр тилидан ҳозирги тилларга ва бир-биридан лисоний ва худудий йироқ бўлган Шарқ тилларидан Ғарб

¹ Валитова А.А. “Юсуф Баласагунский и его Кутадгу билиг”. Краткие сообщения института Востоковедения. IV.– Москва: Изд.АН.СССР, 1952. - С. 56-64.

тилларига қилинган таржималарни бадиий таржималар дейиш билан биргаликда, уларни илмий-тадқиқот ишлари сифатида эътироф этади¹. Бадиий асарларни илмий йўсинда таржима қилиш масаласига словакиялик таржимашунос Антон Попович янада аниқроқ жавоб беради. Унинг фикрига кўра, аслиятдаги шеърий асар таржима тилига илмий-адабий йўсинда ўтказиладиган бўлса, таржима бирлиги ритмик-синтактик жиҳатдан яхлит бўлган гапдан иборат бўлади². Бунга у шеърий асарларнинг насрий таржималарини мисол келтиради. Ўзбек таржимашунослари Ғ.Саломов ҳамда Н.Комиловлар шеърий асарларнинг насрий таржималари ҳам таржима тарихида бадиий муқобилликка даъво қилганликларини эслатиб ўтишган³.

Юқоридаги мулоҳазаларни ҳам инобатга олган ҳолда, бизнингча, бадиий асарни илмий мақсадларда ўгирилган таржималарига хос бўлган қуйидаги жиҳатларни кўрсатиш мумкин:

1. Бадиий асарнинг илмий-адабий таржимасини қуруқ сўзма-сўзликка асосланган таржима эмас.
2. Бадиий асарнинг илмий мақсадларда амалга оширилган таржимаси аслиятнинг тўлақонли бадиий муқобил вариантини яратишни даъво қилмасда, уни амалга оширадиган олим-таржимон адабиёт, сўз санъати илмидан хабардор бўлиши лозим. У яратган таржимада аслиятдаги бадиийликни қайта яратиш хусусияти албатта учрайди.
3. Шеърий асар илмий-адабий таржимада албатта насрийлаштирилади. Бу тўғри тартибли, росмана гап тузиш орқали амалга оширилади.
4. Таржимада изоҳлар, асосан, асарда олим-таржимон учун муҳим бўлган жиҳатларга қаратилади. Бунда олим-таржимоннинг мутахассислик соҳаси кўпроқ акс этади.
5. Бадиий таржиманинг илмий-адабий таржимасида тилни билиб, адабиётни билмаслик ёки аксинча бўлиши таржимага салбий таъсир ўтказади⁴.

Юқоридагиларга яна қуйидагиларни қўшимча қилиш мумкин:

Бадиий асарнинг илмий мақсадларда ўгирилган таржималари фаннинг фақат муайян соҳаси учунгина мўлжалланган бўлади. Бироқ, тажрибалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур таржима сифати даражасига қараб, ундан фойдаланиш мундарижаси янада кенгроқ бўлиши мумкин. Айнан ана шундай таржималаргина келажакда яратиладиган тўлақонли бадиий таржималар яратишда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қила олади.

Қадимги давр тилида битилган асарларни ҳозирги тилларга ўгириш соҳасига жаҳон таржимашунос олимлари ҳам ўз муносабатларини

¹Левий Иржи. Искусство перевода. - Москва: Прогресс, 1980. – 396 с.

²Попович А. Проблемы художественного перевода. Перевод со словацкого. - Москва: Высшая школа, 1980. – 352 с.

³Саломов Ғ., Н.Комилов. Дўстлик кўприклари. - Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 221 б.

⁴Содиқов З. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарининг немисча илмий-адабий талқинлари: филол. фан. ном. ... дисертацияси. - 1994. - 134 б.

билдиришган. Бунда айниқса Европа мутахассисларининг фикрлари эътиборни тортади. Жумладан, словак олими А.Попович таржимадаги тарихий ўзига хосликни типологик жиҳатдан тадқиқ қилар экан, унда куйидаги фарқ кўзга ташланишини айтади:

1. Таржимон ўз замондоши яратган асарни таржима қилади. Бунда синхрон (бир вақтнинг ўзида) таржима ҳосил бўлади;

2. Таржимон ўзига замондош бўлмаган муаллиф асарига мурожаат қилади. Одатга кўра таржимон ана шундай асардаги тарихийликни актуаллаштиради ва ўз замондошига тушунарли қилишга интилади. Бунда “историзация” (тарихийлаштириш) ёки “модернизация” (замонавийлаштириш) деб аталувчи тамойиллар қўлланади.

Олмон таржимашунослигида ҳам ўтмишда яратилган асарлар таржимаси соҳасига муайян муносабат билдирилган. Бу борада ўзига хос мактаб яратган олим, профессор А.Нойбертнинг фикрига кўра узоқ ўтмишда яратилган асарлар таржимасидаги *экстралингвистик (зайрилисоний) муаммоларга* тўхталар экан¹, агар бадиий асар бундан минг йил аввал яратилган бўлса, ундаги экстралингвистик хосликни таржимада бериш қийинчилиги икки баробар ортиб, шунга кўра таржима тамойиллари ҳам ўзгариб боравериши табиийдир. Бу эса қадимги обидалар таржимасини таржимашуносликнинг аслиятдаги тарихий даврни қайта яратиш соҳасига шунчаки киритиб қўявериш тўғри эмаслигини кўрсатади. Чунки қадимги даврда яратилган асардаги нафақат экстралингвистик жиҳатлар, балки унинг лингвистик хусусиятлари бугунги ўқувчи учун ҳам бус-бутун тушунарли эмас. Собик иттифоқ таржимашунослик мактаби асосчиларидан бири профессор А.В.Фёдоровнинг “Основы общей теории перевода”² деб аталувчи китобида узоқ ўтмишда яратилган асарларни ҳозирги замон тилларига таржима қилиш соҳасига махсус тўхталинади. Унда ўтмишга дахлдор илмий ва ижтимоий-сиёсий адабиётларни бугунги ўқувчига таништиришда ортиқча замонавийлаштириш бўлмасада, ҳозирги замон тилларига мумкин қадар яқинлаштириш тамойили устивор бўлиши кераклиги таъкидланади. Бу ҳодисага мисол тариқасида 1967 йилда рус таржимони А.А.Морозов томонидан амалга оширилган XVII асрга мансуб Гриммельсгаузеннинг “Симплицисимус” асарининг рус тилидаги таржимасини келтирилади. Бироқ профессор А.В.Федоров келтирган асарлар ва уларнинг таржималари таҳлили ўзининг ҳам лисоний, ҳам услубий хусусиятларига кўра “Қутадғу билиг”дан анчагина йироқликлари ҳамда тадқиқот натижаларининг фақат олмон-рус тилларига асосланишлари билан биз олиб бораётган диссертациядан жиддий фарқ қиладилар. Шунингдек, А.Попович, А.Нойбертларнинг ҳам мазкур соҳага муносабатларидан фарқли ўлароқ биз олиб бораётган тадқиқот ўзининг тадқиқот объекти ва предметига олган асар аслияти тили ва ундан амалга оширилган таржималарнинг хусусиятлари билан ажралиб туради. “Қутадғу билиг”нинг ҳозирги замон

¹ Neubert A. Pragmatische Aspekte der Übersetzung. – Leipzig, 1968. – S.30-31.

² Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Лингвистические проблемы. Изд.4-е. – Москва: Высшая школа, 1983. – С. 284-292.

тилларига, жумладан ҳозирги ўзбек, олмон ҳамда инглиз тилларидаги таржималари мисолида олиб бориладиган қиёсий таҳлил натижалари ушбу соҳанинг биздаги муаммоларига ойдинлик киритади.

Ўзбек таржимашунослигида ушбу соҳага оид муайян фикрлар айтилган. Ғ.Саломовнинг “Таржима ташвишлари”¹ рисоласида “Шеърӣ тасвир ва насрий баён” деб номланувчи қисмда ҳақиқий санъат асари маъносини тушуниш учун маълум тайёргарлик талаб қилиниши айтилади ва бунга мисол тариқасида ҳазрат Алишер Навоӣ асарлари таржималаридан мисол келтирилади. Бунда “Фарҳод ва Ширин”нинг Ғафур Ғулом амалга оширган насрий баёни Навоӣни тушунишда, қолаверса, бу унинг бир қатор хорижий тиллардаги таржималарини яратилишида муҳим рол ўйнаганлиги асосли далиллар билан кўрсатиб берилади. Муҳими бундай хил таржималар Алишер Навоӣ асарларининг олмон тилига ўгиришда муҳим тағлама вазифасини бажарганлиги эътироф қилинади. Тўғри, шеърӣ асарни насрга айлантриш унинг бадий таровати, оҳорини тўкишга олиб келади. Буни инкор этиб бўлмайди. Аммо ҳар бир таржима муайян давр махсули, ўзига хос талаб ва анъаналар натижаси эканлиги унутмаслик керак. Айни пайтда аслиятдан қилинган ҳар қандай таржима унга яқинлашиш учун қўйилган қадам эканлигини ҳам билиш керак бўлади. Аслият ўзгармас, таржима ўзгарувчан. Аслиятни ўзгартириб бўлмайди. Таржима эса борган сайин сайқал топиб, мукаммаллашиб бораверади санъат ҳодисаси. Шунини таъкидлаб айтиш керакки, ўзбек классик адабиёти, қолаверса қадимги Шарқ обидаларини Ғарб тилларига ўгириш асосан шеърӣ асарларнинг насрий баёнига асосланган. Чунки мутаржимлар мақсади аслиятда илгари сурилган бадий ғоя, қолаверса унда ишлатилган ҳар бир сўзнинг маъно-моҳиятини англаб етиш бўлган. Буни ҳам аслиятга сари ўзига хос яқинлашиш сифатида эътироф этиш керак. Демак қадимги обидалар таржимаси масаласида А.Поповичда матнни кодлаштириш, А.Лиловада тарихийлаштириш, А. Нойбертда экстралингвистик воситалар, А.Фёдоровда замонавийлаштириш, Ғ.Саломовда услубий мослаштириш диққат марказга олиб чиқилади. Бизнингча юқоридаги муносабатларнинг барчаси бир нуқтада кесишади. У ҳам бўлса аслият матнининг тарихий ва жанрий хусусиятлари ҳамда муаллиф услуби. Таржимада услубий мослаштириш ҳар бир асар ва унинг муаллифининг индивидуал услубига қараб ўзгариб бораверади. Таржима тамойиллари ҳам ана шу хусусиятлардан келиб чиқади.

Тадқиқотнинг **иккинчи боби “Таржимада қадимги обидада акс этган тарихий даврни қайта яратиш”** деб номланади. Унинг **“Қутадғу билиг”нинг диний - фалсафий хусусиятлари таржимаси**” деб аталувчи **1-фасли**да дастлаб асарда акс эттирилган Аллоҳнинг гўзал исмлари, сўнгра асардаги бошқа диний маъноларни ифодаловчи калималарни олмон ва инглизча таржималардаги талқинлари кўздан кечирилади. Ишда таъкидланганидек, “Қутадғу билиг” исломий маданиятни тарғиб қилувчи биринчи бадий дoston эканлиги билан ҳам қадрлидир. Унинг муаллифи

¹ Саломов Ғ. Таржима ташвишлари.– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Юсуф Хос Ҳожиб ўша пайтда Шарқ оламида исломий хослик асосида китоб битиш анъаналарини туркий тилда биринчилардан бўлиб бошлаб берган ижодкор. Асардаги Аллоҳ гўзал исмлари ҳамда мусулмон динида юксак кадрланадиган *ҳалол* ва *ҳаром* масалаларига жиддий муносабатда бўлиш кабилар насроний дин муҳитига, қолаверса христиан динида бўлган олимлар томонидан таржима қилиниши билан бир қадар ўзгаришларга учраган. Хусусан уларни олмон тилига *das Reine – тоза, das Unreine - тоза эмас* тарзида, инглизчада эса, *forbidden – таъқиқланган* ҳамда *suitable – яроқли* деб берилади. Аммо бундай таржималардан аслиятдаги сўзларнинг умумий маъноларинигина билиб олса бўлади холос. Исломдаги *ҳалол* ва *ҳаром* тушунчаларига бўлган муносабатни аниқлашнинг иложи йўқ. Диссертацияда, шунингдек, “Қутадғу билиг”да арабча диний калималарни соф туркий муқобиллари билан бериш тамойили таҳлил қилинади. Унинг олмон ва инглиз тилларидаги таржималарида мазкур жиҳатнинг ифодаланишига муносабат билдирилади. Бу ўринда айниқса Ислом энциклопедияси¹га мурожаат этишнинг аҳамияти катталиги таъкидланади. Қадимги туркий обидадаги ана шундай жиҳатлар таржимасида бизнингча қуйидагиларга амал қилиш лозим бўлади:

- “Қутадғу билиг”да акс этган диний-фалсафий ўзига хосликни олмон ва инглиз тилларига ўгиришда фақат аслият матнидаги сўзларнигина бериш билан иш битмайди. Бунда аввало ана шу сўз остида ётган маъно, тарихий воқеъликни билиш керак бўлади.

- Таржимон асарда акс этган исломий сўзларнинг маъно-моҳиятини махсус ислом луғатлари, қолаверса, биринчи ислом манбаларидан қидириб топиши ҳамда асл маъноларини билиши лозим.

“Қутадғу билиг”даги туркий колоритни таржимада қайта яратиш муаммоси” деб аталган **2-фаслда** асар луғат бойлигидан жой олган 21 хил тематик йўналишдаги туркий хос сўзларни таржима қилиш муаммолари борлиги таъкидланади. Тадқиқотда уларни янада муайянлаштириб, асосан : 1) Шахс, жой ва амал-мартаба номлари, 2) Озиқ-овқат, ичимлик ва овқатланиш анжомлари, кийим-кечак ҳамда дори-дармонга оид сўзлар, 3) Касб-хунарга оид сўзларнинг олмон ва инглиз тилларида ифодаланиши таҳлил қилинади.

В.Радлов таржимаси:

Höre, wie da spricht der durch Schlaueheit Berühmte,
Der viel Salz und Brot gesehen hat, der Glückliche der Menschen.²
(*Эшитгил, айёрлик билан машҳур бўлган нима деганлигини,
кўп туз ва нонни кўрган ва одамлар орасида бахтли бўлганни.*)

В.Радлов аслиятдаги *Йла атлығы* (Йла номдори)ни - *hilä атлығы*, деб янглиш транскрипция қилиши натижасида асардаги Х1 асрга хос атоқли от – *Йла номдори* таржимада *durch Schlaueheit Berühmte* (*айёрлик билан машҳур бўлган*) “*ҳийлакор*”га айланади. Бу жиҳат ўз-ўзидан мазкур байтнинг

¹ Ислом . Энциклопедия. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004.

² Radloff W., S. 206.

кейинги бандига ҳам таъсир қилмай қолмаган. Аслиятдаги *Ила номдори* айтган: *туз, нонни мўл тутгил, эй киши қутлуғи ўгити* олмонча таржимада ўз хийлакорлиги билан кўплаб туз ва нонга эришган ва бундан бахтли бўлган маккор киши тўғрисидаги хабарга буриб юборилади. Бу чалкашликларга **Рашид Арат** 1947 йилда “Қутадғу билиг”нинг ҳар уч нусхаси асосида амалга оширган транскрипцияси ва янги туркча нашрида барҳам берди. У юқоридаги байтни қуйидагича тавсифлаган:

2319. *negú tir esítgil ila atligi*
tüz etmek kingút ay kisi kutlugi

Ушбу манба асосида инглизча таржимани амалга оширган америкалик таржимон **Р.Денкофф** қуйидагича ўгирган:

2320. *The Chief of Ili Valley has said: If fame and life are your desire, feed bread and salt.* (*Ила водийсининг бошлиғи шундай дейди: Агар сен ном қозониш ва яшаш ниятида бўлсанг, нон ва туз тутгин*). Америкалик таржимон аслиятдаги *Ила* номини тўғри талқин қилган бўлса-да, уни *The Chief of Ili Valley*, яъни *Ила водийсининг бошлиғи*, деб беради. Бошқача қилиб айтганда аслият матни таржимада янада конкретлаштирилади. Бу америкалик ўқувчига янада қулайлик туғдириши табиий.

“Қутадғу билиг”даги амал-мартаба ва жой номлари таржималари билан боғлиқ муаммоларга муносабат билдирилар экан, асарда яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, *кишилик* (одамгарчилик) қилиш тўғрисида *Уч Ўрду хони* тилидан ҳикмат келтирилиши таъкидланади. Мазкур хон номини олмон мутаржими В.Радлов *der Fuerst der drei Ordu*¹ (*Уч Ўрда подшоци*) тарзида бериб, хон номини сўзма-сўз таржима қилиб кўяди. Бундан ташқари “хон”ни таржимада “подшо”билан алмаштиради. Бу аслиятга мос келмайди. Чунки жой номлари бу муайян ҳудудий, миллий, қолаверса, тарихий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Масалан, тожиклардаги *Панжикент*ни ўзбеклар *Бешкент* ёки туркийлардаги *Еттисувни* олмонлар *Siebenwasser* деб атамасликлари табиий. Ваҳоланки ушбу ном остида қорахонийлар давридаги аниқ бир жой ёки хон номи ётган бўлиши мумкин. Буни Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девони луғотит турк”ида қарлуқлар шахрига ишора қилган ўринлари бор². Шунинг учун ҳам жой ва атоқли отлар таржимасида транскрипция тамойилидан фойдаланиш ҳамда махсус изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, *Өтүкән бэги* (*Ўтукан беги*)ни - *Der Trefflichste aus Odúgän* (170), тарзида ифодалаганлиги мақсадга мувофиқ. Шунингдек ана шундай тўғри тамойил аслиятдаги *Яғмо беги* таржимасида ҳам *Der treffliche Yagma-beg* (417) тарзида жуда ўринли қўлланган.

Таҳлиллардан кўринадики, қадимги туркий обидадаги миллий-тарихий ўзига хосликка эга бўлган шахс, турар жой ёки лавозимни ифодалайдиган сўзларни олмон ва инглиз тилларига ўгиришда сўзма-сўз таржима доим ҳам ўзини оқламайди Бунда тўғри транскрипциялаш билан биргаликда маълум бир аниқлаштирувчи воситаларни ҳам киритиш лозим бўлади. Таржима

¹ Radloff W. , S. 146.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 71.

тилида мутаржим олиб борадиган илмий таҳлил ва ижодкорлик айнан ана шу ўринларда кўпроқ намоён бўлади.

“Қутадғу билиг” таржималарида тарихий шахслар ҳамда асар қаҳрамонлари номлари талқини” деб аталувчи **учинчи фаслда** “Қутадғу билиг”да кўплаб тарихий шахсларнинг номлари акс эттирилган. Бу ҳақда таниқли олим Қ.Каримовнинг “Қутадғу билиг”да учрайдиган шахс номлари” мақоласи¹ эътиборга лойиқ. Унда олим “Қутадғу билиг”даги шахс номлари ишлатилишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида таҳлилий фикрлар айтган. Аммо уларнинг ўзга тиллардаги талқинлари масаласи ҳали жиддий ўрганилганича йўқ. Асардаги тарихий ҳамда туркий ўзига хосликни таъминлашга хизмат қиладиган жиҳатлардан бири унда ўша давргача бўлган тарихий ҳамда афсонавий шахсларга мурожаат қилинганлигида кўринади. Ана шундайлардан бири бу *Искандар Зулқарнайн* (Александр Македонский)дир. Аввало ушбу тарихий шахс Қуръони Каримда ҳам *Зулқарнайн* тарзида тилга олинганлигини эслаб ўтиш лозим. Қуръоннинг 18 нчи “*Каҳф*” (*For*) сураси 83 оятидан то ушбу суранинг охиригача бўлган 110 оятигача² *Зулқарнайн* ҳақида ҳикоя қилинади. Унда Аллоҳ *Искандар Зулқарнайн*ни Ер юзининг *Ғарбу Шарқ*даги золим, бузғунчи кимсаларни жазолаш учун юборганлиги айтилади. Шунингдек Қуръонда *Зулқарнайн*нинг бу дунёдаги мол-дунёдан *Парвардигор* ато этган куч-қудрат афзал билганлигини таъкидланади. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу шахсга дастлаб асарнинг “Ўзғурмиш Ўгдулмишга бу дунёдан юз ўгириб у дунёга мойил бўлмоқликни айтади” деб номланувчи бобида ва кейинчалик “Йигитликка ачиниб қариллик ҳақида айтади” деб аталувчи қасидасида тўхталиб ўтади. Дастлаб муаллиф *Искандар* номини бевосита тилга олмай, унинг хислатларини топишмоқ тариқасида ўқувчига ҳавола қилади:

4610. *Қани ул Туғардын Батарқа тэги*

Йуруб эл тутуглы бу дунйа йэги.

Маъноси:

Қани у (кун) чиқардан (кун) ботарга қадар

Кезиб, элларни олган бу дунё яхшиси (яъни Зулқарнайн)³.

Атоқли туркшунос олим академик В.Радлов буни қуйидагича таржима қилган:

S.401. Wo ist der welcher vom Osten bis Westen

Gezogen ist? Der Reich regiert hat? Der Volksfuerst⁴.

Қани у Шарқдан Ғарбгача кезиб чиққан?

Салтанатни юргузган? Халқ подшоси?

Ўзбек олими Қ.Каримов ўқувчига бир савол тариқасида ташланган байтни янада аниқлаштириб ўгиради. Яъни асар муаллифи айтмоқчи бўлган шахс айнан *Искандар Зулқарнайн* эканлигини байт сўнгида қавс ичида

¹ Каримов Қ. “Қутадғу билиг”да учрайдиган шахс номлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1967. - №2. – Б. 42-47.

² Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Шарқ, 1992 – Б. 206-207.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг., 703-б.

⁴ Radloff W., Kutadku Bilik., S.401.

беради. Юсуф Хос Ҳожиб машхур тарихий шахс, император Искандар Зулқарнайнга (Александр Македонский) муносабат билдирар экан, унга берган хислатлар қаторида *бу дунйа йэги (бу дунё яхшииси)* деган сифатни қўллаиди. Аммо бу жихат олмонча таржимада *Der Volksfuerst (Халқ подшоиси)* тарзида ўгирилган. Бунга сабаб, В.Радловнинг транскрипциялаш жараёнида аслият матнидаги *бу дунйа йэгини – пудунда järi* тарзида талқин қилиши бўлган. Яъни араб имлосида битилган ёзувдаги сўзларни бир-бирига нотўғри боғлаб қўйган. Юқоридаги қиёсдан буни билиб олиш қийин эмас. Аммо энг муҳими машхур саркарда ва ҳукмрон Искандар Зулқарнайнга бўлган туркий халқларнинг муносабати – аслият матнида ишлатилган *йэг* сўзи умуман тушириб қолдирилган. Древнетюркский словарь (қадимги туркий луғат)да *Jeg – хороший*, яъни *яхши*¹ тарзида изоҳланади. Мазкур байтни ҳозирги турк тилида Р.Арат қуйидагича транскрипция қилган:

4714. *қанни ол тогардин батарқа теги
йорип ил тутугли бу дўнйа беги*²

Достоннинг Қ.Каримов мурожаат қилган Наманган нусхасидаги *йэги (яхшииси)* асарнинг ҳар уччала нусхалари асосида тайёрланган, ҳозирги турк тили транскрипциясидаги нашрида – *беги* (ҳукмрони)га ўзгартирилган. Ушбу манба асосида америкалик олим-таржимон Р.Денкофф қуйидаги инглизча матнни яратган:

4714. *Where is one who went from east to west, the realm-destroyer and prince of the world (Alexander)?*³ *Яъни қани у шарқдан ғарбгача кезиб чиққан, салтанатларни вайрон қилувчи ва дунё шоҳи (Александр)?*

Ҳозирги турк тили нашрида Искандарнинг дунё бегига ўзгарганлиги аслият матни моҳиятига сезиларли таъсир этмаган бўлиши мумкин. Аммо “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхасида Искандарга нисбатан қўлланилган *йэги (яхшииси)*нинг узок Америкада нашр этилган инглизча таржимада *the realm-destroyer (салтанатларни вайрон қилувчи)*га айлантирилганлиги билан муроса қилиб бўлмайди. Тўғри, Искандарнинг босқинчилик даврида вайронагарчиликлар қилганлиги ҳам рост. Аммо гап бу ерда туркий мусулмон халқлари, қолаверса, ижод аҳлининг қадимги юнон ҳукмронига бўлган муносабати, унинг бадиий адабиётдаги талқини хусусида бормоқда. Ана шу жихатдан қараганда америкалик мутаржим қўллаган тамойилга қўшилиб бўлмайди. Умуман олганда туркий адабиётда Искандар образига асосан ижобий муносабатда бўлинган. Бунга Алишер Навоийнинг “Хамса”сига кирган достонлардан бири “Садди Искандарий” деб номланиши ва унда адолатли шоҳ ғояси тараннум этилганлигини айтиб ўтиш ўринли. Бундан ташқари қадимги давр, хусусан Александр Македонскийга нисбатан биздаги тарихчи олимларнинг муносабатлари ҳам ижобий. Жумладан, таниқли олим Ф.А.Бойназаровнинг “Қадимги дунё тарихи” деб номланувчи китобида бу ҳақда шундай дейилади: “Ўрта Осиёликлар Александрнинг бошқа босқинчилардан фарқли равишда ижобий томонларини аввало

¹ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. - С. 253. Кейинги ўринларда ДТС тарзида берилади.

² Rasid Rahmeti Arat. Kudatgu Bilig, 1947.

³ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory, P.194.

кадимий маданиятимизни йўқ қилишга урунмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганлигида кўринади... У ўз жангчиларини Ўрта Осиёликлар тилини, урф-одатларини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун у ҳатто махсус буйруқ ҳам чиқаради... Тарихий манбаларда айтилишича, Александрга шарқона либос жуда ярашарди...”¹. Айни пайтда тарихчи олимларимиз Европадаги айрим искандаршуносларнинг унинг шахси ва олиб борган ишларига фақат қора бўёқ билан ёндошганликларини танқид қиладилар. Масалан, тарихчи Курций Руфнинг шу борадаги тадқиқотида² Александр Македонский фақат босқинчи ва бузғунчи бўлган, деган қарашлари бир томонлама эканлиги алоҳида таъкидланади. Демак, Шарқ мумтоз адабиётида, жумладан қадимги туркий обидаларда жаҳон тамаддунида из қолдирган буюк шахслар талқини муҳим ўрин эгаллайди. Бу нафақат бадий адабиётдаги талқин, балки турли ижтимоий давр ва халқларнинг муносабати ҳамдир.

“Қутадғу билиг” қахрамонлари исмлари рамзий маъноларни англатиши билан ажралиб туради. Аммо Р.Денкофф таржимасида бу масалага бир томонлама ёндошиш кузатилади. Америкалик таржимон қадимги туркий исмлар англатган манонигина бериш билан кифояланиб, уларни қуйидагича ўгиради:

Кунтуғди – Rising Sun (чиққан, порлоқ қуёш);

Ойтўлди – Full Moon (ой тўлди, тўлишди);

Ўздулмиш – Intellect (or Wisdom) – (интеллект, ақл-идрок);

Ўзгурмиш – Wide Awake (уйғонган, тетик).

Бу тамойилни маъқуллаб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай исм бирор бир маънони англатади. Мазкур масалада таниқли рус ономаст олими А.В.Суперанскаянинг «Имя через века и страны» китобида айтган кишиларга исм кўйилишида ҳар бир даврнинг ўз анъаналари мавжуд бўлганлиги ҳақидаги фикри эътиборга лойиқ. Жумладан, у қадимги Юнонистонда жарангдор, дабдабали исмлар русум бўлганлигини таъкидлаб, уларни рус тилида қуйидагича ифодалашни тавсия қилади: “Ипатий (греч. хипатос *'высочайший'*), Иринея (иринеос *'мирный'*), Кир (кирос *'владыка'*), Василий (баселейос *'царственный'*)³». А.В.Суперанская қўллаган тамойилнинг қадимги даврдаги исмларни ҳозирги тилларга ўгирилишида қўлланганлигини инобатга оладиган бўлсак, улардан “Қутадғу билиг”даги исмларни олмон ва инглиз тилларига таржима қилишда ҳам ижодий фойдаланилса, фойдадан холи бўлмайди.

Бизнингча, ушбу тамойилни асар таржимасининг дастлабки бобларидагина бериш билан кифояланиш мақсадга мувофиқ. Чунки таржима матнида аслиятдаги персонаж исмининг транскрипция ёки транслитерация тарзида бериш билан биргаликда улар англатадиган маънони ҳам қавс ичида

¹ Бойназаров Ф.А. Қадимги дунё тарихи. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004. – Б. 428-429.

² Руф Курций. История Александра Македонского. – Москва: МГУ, 1963.

³ Суперанская А.А. Имя через века и страны. – Москва: Наука, 1990. - С. 10-11.

келтириш тамойилини бутун асар давомида такрорлайвериш таржима матнини рангсизлантиради ва айни пайтда ўқувчини толиқишга олиб келади.

Учинчи боб “Қутадғу билиг” поэтикасини таржимада қайта яратиш” деб аталади. Унинг дастлабки **фасли “Қутадғу билиг” қахрамонлари маънавий-интеллектуал оламини тажимада қайта яратиш”** деб номланади. Ушбу масаласига Ғарб тадқиқотчиларининг қарашлари биздагига қараганда бир қадар ўзига хосликларга эга. Ўзбек ва собиқ иттифоқ туркшунослигидан фарқли равишда АҚШ туркшунослари асарни композицион жиҳатдан иккига бўлиб ўрганадилар. Яъни биринчи қисмга асар муқаддимасидан 3120-байтгача бўлган воқеалар. Бунга асосан, муқаддима ҳамда Кунтуғди элиг, Ойтўлди, Ўгдулмиш ораларида бўлиб ўтган мулоқотлар баёни. Унда анъанавий “Шоҳлар ойнаси” жанри асосида билим, заковат, нутқ, саховат тўғрисида ўғит берилади ва муаллифнинг китобга ном берилиши ва узрини айтилади. Америкалик олимлар асарнинг иккинчи қисми ўша давр нуқтаи назаридан қаранганда ҳар томонлама янги мавзуга бағишланганлигини таъкидлайдилар. У ҳам бўлса, жамиятнинг сиёсий мафкуриси ва шахснинг дин-виждонга муносабати масалаларидир. Ушбу муаммо Ўзғурмишнинг Ўгдулмиш билан бўлган мунозарали суҳбати давомида ёритилганлигига эътибор қаратилади. Р.Денкоффнинг таъкидлашича, “Юсуф бизга Ўзғурмиш образи орқали охираат ҳақидаги диний тасаввурларни жонлантириб берган. У охир-оқибат инсон руҳи учун нима кераклигини билади ва шу нуқтаи назардан туриб подшога маслаҳатлар беради.”¹. “Қутадғу билиг”ни бутун дунёга машҳур қилган мажозий образлар ўзига хосликларининг таржимада нечоғли аниқ, аслиятга мос гавдалантиришнинг аҳамияти бениҳоя катта. “Қутадғу билиг”даги Ўзғурмиш дунёқараш, унинг маънавий олами хусусиятларини Ғарбий Европа тилларида қайта яратишда аслиятдаги тарихий-миллий ўзига хос жиҳатларни бир қадар *замонавийлаштириш* ҳамда *батафсиллаштириш* тамойили кўзга ташланади. Ўзғурмиш учун бу дунё фақат мол-мулк тўплаш учун бир сарой ёки аламдан бошқа нарса бўлмаган бир зиндондир. Ана шу жиҳатлар таржималарига эътибор берайлик:

1429: Сарай бил ажунны бу қазғанч йэри

Неку булса мында нару ыд йуры

5077: Тунэк-ул бу дунйа э дунйа беги

Тунэк ичрэ болмас сақынчтэ они

Маъноси:

Дунёни бир сарой деб бил, у (мол-мулк) қозониш жойидир,

Бундан нимаики топсанг, нариги (яъни у дунёга) суриб юргин.

Бу дунё зиндондир, эй дунё беги,

Зиндон ичра аламдан бошқа (нарса) бўлмайди.

Аслиятдаги мол-мулк тўплаш жойи бўлмиш саройга ўхшатиш дунё, олмонча таржимада – “*Ein Gebaeude*” - оддий бинога айлантриб қўйилган.

¹ Денкофф Роберт. Бахту тахтга элтувчи билим. Инглиз тилидан таржима Содиқов З.ники // Жаҳон адабиёти. - Тошкент, 2005.. - №11. – Б. 148-157.

Шунингдек, аслиятдаги “Тунэк” (зиндон) ҳам – *Gefaengniss* (турма) тарзида ўтирилади. Бу билан қадимги ўтмишда яратилган асардаги миллий-тарихий колоритни акс эттирувчи сўз бир пайтнинг ўзида ҳам *соддалаштирилган*, ҳам *замонавийлаштирилган*. Бундан ташқари, Ўзғурмиш ушбу сўзларни Кунтуғди элигга жавоб тариқасида, “эй дунё беги!” деб ўзига хос мурожаат қилади. Аммо таржимада бу жиҳат ҳам бошқача акс этган. Яъни уни *du Sanfter, Gelassener!* деб ўтирилади. Олмон тилида *sanft* - мягкий (юмшоқ), нежный¹ (нозик), *Gelassenheit* – спокойствие (хотиржамлик, хладнокровие (совуққонлик), невозмутимость² (вазмин, юраги кенг) маъноларини ифодалашни кўрсатилган. Натижада “Қутадғу билиг”да акс этган ўша даврга хос подшога бўлган ҳурмат, сарой этикети таржима матнига аниқ етиб бора олмаган. “Қутадғу билиг”нинг панднома эканлигига алоҳида эътибор билан қараган америкалик таржимон инглизча нашрда бу жиҳатни тузатган: *This is a caravan serai, a place of earnings: whatever you gain here, consign it there. (P/87/1445). This world is prison. O prince of this world and in a prison there is naught but pain and sorrow*³. (Бу карвонсарой, фойда олинадиган жой: сен бу ердан нима наф кўрсанг, у ёққа ўтказгин. Бу дунё бир турмадир, эй шаҳзода, турмада эса, қайғу ва аламдан бошқа нарса бўлмайди). Шунингдек Р.Денкоффа аслиятни бир қадар батафсиллаштириш, деталлаштириш тамойили сезилади. У аслиятдаги *сақынч*⁴ (алам)ни янада кенгайтириб, *rain and sorrow* (қайғу ва алам) деб беради. Бу нотўғри эмас. Чунки Ғарб тафаккур тарзига хос бўлган жиҳатлардан бири ҳар бир нарсага аниқ-таниқ, конкрет қарашдир.

2-фасл “Таржимада аслият муаллифининг табиат ва жамият ҳодисаларига муносабати талқини” деб аталади. “Қутадғу билиг”да табиат ҳодисалари тасвирига алоҳида аҳамият билан қаратган. Профессор Б.Тўхлиевнинг шаҳодат беришича, асардаги табиат тасвирида реалистик лавҳаларнинг кўплиги ҳамда бадиий тасвир тамойилларида деталлаштиришнинг ўзига хосликлари билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз салафларидан илгарилаб кетган⁵. Асардаги пейзаж у ёки бу даражада асар қаҳрамонлари кайфиятларини ифодалашга, уларни янада таъсирчан ва образли қилиб тасвирлашга хизмат қилади. Бу жиҳатга хусусан, асарнинг Қорахонийлар салтанати ҳукмдори Тавғоч улуғ Буғра Қорахонни мадҳ этишга бағишланган бобида, шунингдек, “Кунтуғди элигнинг Ўгдулмишга панди”, “Ўгдулмишнинг Ўзғурмишга жавоби”, “Элигнинг Ўзғурмишга мактуб юбориши”, “Ўгдулмишнинг элигга жавоби”, “Ўгдулмиш ўтган тирикликка ачиниб тавбага тутинганлигини айтади” ҳамда “Тўғрилиқка – тўғрилиқ, одамгарчиликка – одамгарчилик қилмоқликни айтади” деб номланувчи бобларда алоҳида аҳамият қаратилган.

¹ Большой немецко-русский словарь. - Москва: Энциклопедия, 1971. - С.703.

² Большой немецко-русский словарь, с.348.

³ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory, P. 208.

⁴ ДТС, с. 486. Ушбу сўзнинг – фикр, мулоҳаза, ният, алам маънолари бўлиб, муаллиф бу ўринда алам вариантини қўлланган. (Таъкид бизники. - С.3.)

⁵ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»и ва айрим жанрлар такомилли. - Тошкент: Янги аср, 2004. - Б. 49.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида пейзаж тасвирдан фойдаланар экан, унда қўлланилган табиат ҳодисаларини асардаги қаҳрамонлар ҳатти-ҳаракатларига ҳамоҳанг, бир-бирига мос келадиган қилиб ифодалайди. Муҳими, ишонарли тасвир ярата билади. Жумладан, Ҳоконнинг қилич ўйнатиши, тиг тортишини табиатдаги яшин ярақлашига қиёслаб шундай дейди:

83. Булыт көкрәди урды навбат туғы
Йашын йашнады тартты ҳақан тығы

Маъноси:

*Булут гумбурлади, (гўё) навбат довулини чалди,
Яшин ярақлади, (гўё) ҳоқон тигини тортди.*

Аммо В.Радловнинг олмонча таржимасида ана шундай ишонарли манзара ярата олинмаган:

В.Радлов таржимаси:

88. Die Wolke donnerte, er pflanzte seine Wachfahne auf.

Der Blitz leuchtete, er entrollte seine Fuerstenfahne.

(Булутлар гумбурлади, у ўзининг қўриқлаш байрогини ўрнатди.

Чақмоқ чақди, у ўзининг шоҳлик байрогини ёзди.)

Аслиятдаги биргина *тыг* (*тиг*)ни нотўғри транскрипциялаш натижасида “*туг*” бўлиб қолган ва олмон тилига **die Fahne** (*байроқ*) деб таржима қилиб қўяқолинган. Натижада таржимадаги пейзаж тасвирида яшиннинг ярақлаши, *ҳоқон тигига* эмас, балки унинг *байроғи ёзилишига* ўхшатиб қўйилган. Р.Денкофф бу хатони ҳам тузатган:

86. **The cloud thundered, beating the kettledrum; lightning flashed, brandishing the Khagan's sword** (*Булутлар гумбурладилар, литавра (ноғора)лар чалинди. Ҳоқон қиличининг ўйнаши каби яшин ярақлади.*)

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги пейзаж асар қаҳрамонлари кайфиятларини янада ёрқинроқ қилиб тасвирлашда муҳим ўрин тутди. Иккинчидан, асардаги пейзаж тасвирида ўзига хос туркий колорит ҳам мужассамлашган. Ана шу жиҳатларни Европа тилларидаги таржималарда сақлашга ҳаракат қилинган. Дастлабки тажриба бўлмиш В.Радлов наشريда мутаржимнинг янглиш транскрипция қилиши оқибатида анчагина хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Булар Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида имкон қадар бартараф этилган. Пейзаж таржимаси тасвирларидан кўриниб турибдики, табиат ҳодисалари Фарбу Шарқда бир-бирига ўхшаш бўлса-да, уларнинг бадиий асардаги талқинлари ўзига хос бўлади. Таржима тамойилларини танлашда ана шу жиҳатларга аҳамият бериш лозим.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёт фаолияти, унинг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати тўғрисида аниқ маълумот берувчи ягона манба - унинг “Қутадғу билиг” асаридир. Асар муаллифи ҳаёти, таржимаи холи, хусусан, унинг мавжуд ижтимоий тузумга бўлган муносабтини аниқлаш унинг ижоди тўғрисида тадқиқот олиб боришда муҳим аҳамият касб этади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўз замонаси бузуқликлари, дўстлар жафоси тўғрисидаги фикрлари бу нафақат “Қутадғу билиг” асари муаллифи шахсияти, балки

Қорахонийлар салтанати ижтимоий-сиёсий тузуми ва ўша давр тарихий ўзига хослиги билан ҳам боғлиқ масала. “Қутадғу билиг” умумтуркий обида. Бутун туркий халқлар адабиётининг сарчашмаси. Унда акс этган воқеълик қандай бўлса, уни мутолаа қилган (ўзимиздаги ва хориждаги) ҳар қандай китобхон ана шундай деб тушунади. “Қутадғу билиг” тўғрисида чет элларда яратилган тадқиқотларда ҳам Юсуф Хос Ҳожиб шахсияти тўғрисида айрим фикрлар айтилган бўлишига қарамай, унинг юқоридаги бобларда айтган юрак нолаларининг таржимадаги талқинлари масаласи ҳам ҳали илмий таҳлилдан ўтказилмай келинмоқда.

Юсуф қалб нолаларининг юқори чўққисига чиққан мана бу мисраларнинг таржимадаги талқинларида ҳам кўринади:

6367. Чадан-тэг тэгэрлэр чибун-тэг сорарлар
Көпөк-тэг урэрлэр қайсын урайы

Қ.Каримов табдили:

*Чаёндек чақадилар, чивиндек сўрадилар,
Кўппакдек қонадилар, қайси бирини урайин.*

В.Радлов таржимаси:

Wie Skorpione stechen sie, wie Fliegen belaestigen sie,
Wie Hunde bellen sie, welchen von ihnen soll ich
niederschlagen?¹

Маъноси:

*Чаёндек чақадилар, чивиндек ҳалақит берадилар,
Итдек увиллайдилар, уларнинг қай бирини урайин?*

Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасида инсонийлик қиёфасини йўқотган кишиларнинг унга қилган жафоларини тасвирлар экан, улар кўрсатган жабрларни чаён чақишига, чивиннинг қон сўришига, кўппакнинг қопишига ўхшатади. Олмонча таржимада чаёнлар чақадилар-у, чивинлар қон сўрмай, фақат *belaestigen² sie* (уни безовта қиладилар), кўппаклар қопмай, фақат *bellen³*, яъни *увиллайдилар* холос. Инглизча таржимада бир қадар аслиятга яқинлашилади: They sting like scorpions, suck blood like flies, and yelp like dogs - wich should I strike first? (257б.) - Яъни улар чаён каби чақадилар, чивин каби қон сўрадилар, ва ит каби вовуллайдилар? Мен қай бири билан курашайин? деб ўгирилади. Аммо Р.Денкофф “итлари” негадир қопмай, фақат вовуллайди.

Таржима асарининг муваффақияти аввало мутаржимнинг тайёргарлик даражасига, аслиятдаги воқеликни қанчалик билишига боғлиқ. Юқоридаги мисраларда Юсуф Хос Ҳожиб айтган фикрлар бу бир оддий шоирнинг ўз замонасига нисбатан айтган шунчаки фикрлари эмас, балки ХІ асар қорахонийлар салтанатида буюк Улуғ Хос Ҳожиб лавозимини эгаллаган ва айни пайтда илк туркий бадий дoston яратган буюк Ўрта аср мутафаккирининг мавжуд тузумга бўлган муносабатидир.

¹ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun, S. 544.

² Langenscheids Universal-Woerterbuch. – Berlin-Muenchen: Langenschadt, 1993. - S.228

³ Langenscheids Universal-Woerterbuch, S.229.

3-бобнинг “Қутадғу билиг”даги бадий тасвир воситалари таржимаси” деб номланувчи учинчи фаслида қадимги туркий тилдаги бадий тасвир воситаларини олмон ва инглиз тилларига ўгириш масаласи таҳлил қилинади. Ўзбек таржимашунослигида шу соҳага бағишланган нуфузли рисоалардан бўлмиш “Дўстлик кўприклари” китобида қайд этилишича, Шарқ адабиётидан олмон, инглиз, рус тилларига таржима қилувчилар бу борада муайян тажриба тўплаганлар¹. Унда айтилишича, ҳатто, Фридрих Рюккерт Саъдийнинг “Бўстон” асарини таржима қилганда мутақориб баҳри (фаўлун, фаўлун, фаўлун) ва маснавий формасини (аа, бб ...тарзида) айнан сақлашга интиланган. Аммо бундай машқлар Европада умумий муваффақият қозонмаган. Ғарбий Европа таржимашунослари²нинг таъкидлашича, бу борадаги ишлар асосан қуйидаги тамойилларни қўллашда кўринмоқда:

1. Вазни сақлаш. Бунда шеърнинг ритмикаси фақат бир гуруҳ ўқувчиларга тушунарли бўлиши мумкин;

2. Ватан адабиётида шу хилдаги шеърларни таржима қилишга мўлжалланган бошқа вазнга ўтказиш (Яъни адаптациялаш);

3. Эркин шеър билан таржима қилиш.

“Қутадғу билиг”нинг олмон ва инглизча таржималарида аслиятдаги радифли байтларни аслиятга монанд ўгиришга интилиш бор. Радифни радиф билан ўгириш даражасига чиқа олмаган бўлсаларда, радифни қофия билан ўгириш тамойилини бошқаларига нисбатан бир қадар фаолроқ қўлланилганлиги сезилади. Асарнинг “Ўгдулмиш элигга улуғ Ҳожибликка қандай киши муносиб (бўлиши) кераклигини айтади” деб номланувчи бобдаги байтларда ҳам радиф санъати қўлланилган. Юсуф Хос Ҳожиб бу ўринда мазкур бадий санъатни тўртлик ичида келган байтда қўллайди:

2449. Ҳажиблыкка айну бу он нэн кэрэк

Йэти көз қулақ сақ көңул кән кэрэк

2450. Йузи көрки бод тил уқуш өг билиг

Қылынчы буларқа тугэл тән кэрэк

Қ.Каримов табдили:

Ҳожибликка (энг) аввал ушбу ўн нарса лозим,

Ўтқир кўз, соқ қулоқ, кенг кўнгил керак.

Юз чиройли, қомати, тили, зеҳни, ақли ва билими (тугал бўлиши),

Қилмишлари буларга тўла тенг бўлиши керак³.

Роберт Денкоффда:

To be chamberlain, ten things are required:

An eye sharp, an ear keen, a heart broad,

Beauty, stature, tongue and wit, mind and wisdom,

And character to all these in accord¹.

¹ Саломов Ғ., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. - Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. - Б. 162-163.

² Левий Иржи. Искусство перевода. - Москва: Прогресс, 1974. - с. 260.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, 403-б.

Маъноси:

Камергер бўлиш учун ўнта нарса лозим:

Ўткир кўз, соқ қулоқ, кенг юрак,

Гўзаллик, қомат, тил ва зукколик, идрок ва донолик,

Ва феъли барчасига ҳамоҳанг бўлиши лозим.

Аслиятдаги тўртликда қўлланилган *нэң, кэң, тэң* каби қофиялардан кейин қўлланилган *кэрэк* такрори инглизча таржимада сақланмаган. Аммо радиф таржимада қофия билан қайта яратилган. Яъни *нэң, (нарса) – required (лозим), кэң (кенг) – broad (кенг), тэң (тенг) – accord (ҳамоҳанг)* билан ўгирилган. Бошқача айтганда, аслиятдаги радифни ифодаловчи сўз (тимсол) таржимада фақат қофия билан қайта яратилган. Р.Денкофф аслиятдаги қофияни таржима матнида сақлаб қолишда фақат сўзма-сўз ўгириш тамойилидан воз кечган. У аслиятга ҳамоҳанг жаранглайдиган, унинг вазни, оҳангига мос сўзлар топишга интилган. Бир сўз билан айтганда, шоирона маҳорат кўрсата олган. Агарда мазкур тўртликда қўлланилган *тэң (тенг)* сўзини инглиз тилига сўзма-сўз ўгирилганда – *equel ёки similar*² (тенг, мос) билан таржима қилиниши керак эди. Аммо ушбу сўзлар билан на маъно, на қофия, на вазни таъминлаб бўларди. Шунинг учун Р.Денкофф ҳеч бир лўғатда ушбу сўзга эквивалент бўлмаган – *accord (ҳамоҳанг)*ни топиб қўллайди. Айнан ана шу сўз барча муаммони ҳал қилган. Демак, “Қутадғу билиг”даги тўртликлар таркибида қўлланилган радиф санъатини Европа тилларига таржима қилиш тамойилларидан бири бу радифни қофия билан ўгириш бўлиб, бу маснавий таржимасидаги ўзига хос йўллардан ҳисобланади. Таржимонлар асардаги радифли байтларни таржима қилишда кўйидаги тамойилларни қўллаганлар:

А) Радифни радиф билан таржима қилиш;

Б) Радифни қофия билан ўгириш;

С) Радифни таржимада насрий баён билан бериш;

Д) Антономик таржимадан фойдаланиш;

Е) Радифли тўртлик таржимасида янги ташбеҳлар киритиш.

“Қутадғу билиг”да ўхшатиш ва сифатлашлардир фаол қўлланилган. Профессор Б. Тўхлиевнинг кузатишларича, “Қутадғу билиг”даги бадий тасвир воситаларининг ўзига хос хусусиятларидан бири - бир образга турли хил ўхшатишларни келтириб изоҳлашдир. Бунда инсон қадди учун тўрт, осмон учун олти, юз ва қуёшга етти, бош ва сочлар учун саккиз, беглар учун тўққиз, билим ҳамда кўнгил учун ўн, лашкарбоши учун ўн икки, сўз учун йигирма беш хилдаги ўхшатишлар қўлланилган³. Ана шу гўзал тасвир воситаларини олмон ва инглиз таржимонлари ўзига хос талқин қилганлар. Таржимада ўзига хос иллюзия ҳам иштирок этиши маълум. Бундай ҳолат кўпроқ таржима тилида аслиятдаги тил воситаларига устма-уст мос келмайдиган ҳолат бўлганда намоён бўлади. Яъни мутаржим ўз китобхонларига аслиятдаги воқеъликни тасвирлаб бериш учун бошқа хил

¹ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory, P. 120.

² English. - Sankt-Petersburg: Litera, 2000. - P.258.

³ Ўлмас обидалар. - Тошкент: Фан, 1989.- Б. 392.

тасвир воситаларини ҳам қўллашга ўтади. Бундай пайтларда аслият янада конкретлаштирилиши ёки аниқлаштирилиши мумкин. Австриялик таржимашунос олим Эрих Прунч буни асосан таржимоннинг аслиятга субъектив муносабати ва уни тушуна олиш даражаси билан боғлайди¹.

“Қутадғу билиг”да билимни одамларнинг турли ёмон ишларга бормасликлари учун солинадиган кишанга ўхшатилади:

308. Кишэн ул кишикэ билиг хам укуш
Кишэнлиг йарагсызка бармас окуш

Маъноси:

Билим хам заковат киши учун гуё бир кишандир,
Кишанли эса, яроқсиз ишларга бора олмайди.

В.Радловда:

Eine Fussfessel ist dem Menschen Wissen und Verstand,
Das gefesselte (Pferd) geht nicht oft an einen unpassenden Ort.

*(Билим ва ақл инсон учун кишандир,
Кишанланган (от) кераксиз жойга бормайди)*

Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб билимни кишанга ўхшатади. Таржимада эса янада конкретроқ, айнан оёққа солинадиган кишанга айлантирилган.

293. Ўқушқа туру бу ағирлық этиг
Ўқушсиз киши бир авучча йэниг

Маъноси:

Қадр-киммат, етуклик билим туфайлидир,
Ўқув, идроксиз киши бир ҳовуч (нарса) каби энгилдир.

Б.Тўхлиевда:

(17-б.) Хурмат кишининг ўқув-идрокидан келади.
Ўқув, идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг.

Р.Денкоффда:

297. Honor and esteem are all for the intelligent,
The ignorant is a mere handful of clay
*(Хурмат-эътибор киши заковати туфайли келади,
ақл-идроксиз – бир сиқим тупроқ кабидир).*

Демак, аслиятдаги ўқув, идроксизни “бир авучча йэниг”(бир ҳовучдай энгил)га ўхшатирилиши - Қ.Каримовда “бир ҳовуч (нарса) каби энгил, дейилиб, “нарса” қўшилган. Б.Тўхлиевда эса, “бир ҳовуч кепак” деб янада конкретлаштирилган, Р.Денкоффда эса “бир сиқим тупроқ”қа айлантирилган. Таржимада аслиятдаги мазмун-моҳият сақлаб қолинган. Аммо барча таржимонлар бунга ўзларича аниқроқ ва конкретроқ ёндошганлар. Аслиятдаги ўхшатишлар каби тасвир воситаларини конкретлаштириш ҳам таржимадаги самарали тамойиллардан бири эканлигини эътироф қилиш лозим. Ҳар ким борлиқни ўзича талқин қилади. Шунинг учун турли тилларнинг луғат бойлиги, сўзларнинг ўзаро боғланиш йўллари, қолаверса адабий тил меъёрлари ҳам турлича. Бу тафовут Шарқу Ғарб тиллари

¹ Prunč Erich. Einfuehrung in die Translationwissenschaft. Band 1. Verlad des Instituts fuer Translationwissenschaft der Universitaet. - Graz. 2003. - S.217-218.

мисолида олиб қараладиган бўлса, янада яққолроқ кўзга ташланади. Жумладан, воқелик, нарсаларни конкрет, аниқ-таниқ тушуниш Европаликларга хос. Бунга биргина насроний диндаги Исо алайҳиссалом сурати, сиймосининг аниқ ифодаланишини мисол қилиш мумкин. Шарқда эса, кўпроқ ташқи кўриниш эмас, балки ботинийликка урғу берилади. Бундай хусусият асосан ислом фалсафаси билан боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида, бадиий адабиёт ва санъатга ҳам кириб борган. Натижада бир сўз, бир ибора ёки биргина образ билан бир дунё маъно ифодалаш анъанаси яратилган. Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз адабиётида истиора, ташбеҳ каби тасвир воситаларига кенг ўрин берилади. Уларнинг Европача талқинларига келсак, юқорида келтирилган мисоллар таҳлили кўрсатиб турганидек, ўхшатишларнинг аниқ-таниқ, конкрет ва изоҳли таржима қилиниши табиий ҳолдир.

Диссертациянинг сўнги, **тўртинчи боби “Қадимги туркий асар тилини таржимада акс эттириш муаммолари”** деб аталади. Унинг **1-фасли “Асар персонажлари нутқида ҳозирга келиб ифода имкониятлари кенгайган сўзлар таржимаси”** дейилади. XI асрга мансуб бўлган асарнинг тили бугунга келиб ўзгариши табиий. Бундаги фарқ энг аввало қадимги туркий тилни ҳозирги ўзбек тили билан қиёслаганда яққол кўзга ташланади. Асардаги кўплаб сўзлар бугунга келиб ўз маъносини кенгайтирганлиги, ифодаланиш имкониятлари янада кўпайганлигини кузатиш мумкин. Асардаги *киши* сўзи ҳозирда *аёл, хотин, одам* маъноларида ишлатилмоқда¹. Бу жиҳат “Қутадғу билиг” асари тилини олмон ва инглизчага ўгиришда ҳам бир қатор муаммолар келтириб чиқаради. Биз мурожаат қилаётган манбаларда аслият ва унинг таржималари тиллари ўртасидаги фарқ анчагина катта. Бунда айниқса тиллараро маданий, ҳудудий ва айниқса лисоний хусусиятлардан бўлган грамматик жинс ҳамда бошқа морфологик ва синтактик ҳамда семантик ўзига хосликларнинг мавжудлиги таржима масалаларига бевосита таъсир кўрсатади. Муаммонинг иккинчи мураккаб томони таржима давомида бундай ҳолларда тилларнинг соф грамматик қурулиши ўзаро қиёсланибгина қолмай, аслият ва таржимада уларнинг амалиётдаги тадбиқи, нутқда, матнда ифодаланишига асосий урғу берилади. Биргина “Қутадғу билиг”да фаол ишлатилган сўроқ олмошларининг асар байтларидаги ўрни масаласидаёқ бу борадаги муаммолар яққол кўзга ташланади. Олмошлар соф лисоний восита. Аммо бу ўринда улар бадиий тасвир элементи сифатидан қаралади. Бундан ташқари ушбу масала таҳлилига айнан олмошларни олиганимизнинг боиси улар бошқа сўз туркумларига нисбатан асарда энг фаол қўлланилганлиги ва Европа тилларига таржима жараёнида маданиятларо муаммоларни ўзида ёрқинроқ акс эттирганликлари ҳам бунга асос бўлди. Юсуф Хос Ҳожиб мазкур масалага қандай ёндошганлигин кузатар эканмиз, бу борада қуйидагиларни аниқладик:

¹ Ўлмас обидалар, 290-б.

1. Сўроқ олмошларини байт мисралари ички оҳангдорлик ва қофиясини сақлаш мақсадида келтирилганлиги;

2. Байт мисралари охирида келиб, ҳар икки мисранинг ўзаро қофияланишини таъминлаш мақсадида қўлланилганлиги;

3. Байтнинг ҳар икки мисраси бошида келиб, уларнинг ўзаро қофияланишига хизмат қилиш мақсадида ишлатилганлиги.

“Қутадғу билиг”да *қайу, неку, не, ким* каби олмошлар бошқаларига нисбатан анча фаол қўлланилган. Улар муаллиф томонидан муайян поэтик мақсадларни кўзлаб ишлатилади. Биргина *қайу* сўроқ олмоши 45та байт таркибида келганлигининг ўзиёқ, ушбу сўз туркумига муаллифнинг қанчалик жиддий ёндошганлигидан далолат беради. Бинобарин олмошлар асар қаҳрамонлари нутқининг риторик оҳангини, персонажлар айтмоқчи бўлган фикрларнинг модаллиги, таъсирчанлигини ифодалашда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қиёсий таҳлиллардан асардаги сўроқ олмошлари иштирок этган қадимги туркий байтларни ҳатто ҳозирги ўзбек тилига ҳам айнан табдил қилиб бўлмаслигини кўришимиз мумкин. “Қутадғу билиг”даги биргина *не* сўроқ олмошини ҳозирги ўзбек тилига: *не янглиз (231-байт), не чоғли (445-байт), не (462-байт), қандай (492-байт), нима (495-байт), нимаики (501-байт), нечук (511-байт), қалай (511-байт), кимлар (512-байт), яна (535-байт), нега (674-байт), қандай қилиб (697-байт), нима учун (733-байт), қанчалик (1108-байт)* каби 14 хил сўроқ олмоши билан берилганлигининг ўзиёқ мазкур муаммонинг қанчалик жиддийлигини кўрсатади. Қизиги олмон ва инглизча таржималарда ҳам ана шундай тамойил кўзга ташланади. Муҳими сўзни эмас, ўша сўз остида ётган маънони бериш талабини ҳис этган таржимонлар ўз тилларидан аслиятга муқобил воситалар излашга интиланлар. Бу ўринда кўплаб йўқотишлар, чалкашликларга дуч келиниши табиий.

“Қутадғу билиг”нинг ҳозирги ўзбек тилидаги табдили ҳам асар аслияти матнини ҳозирги ўқувчиларга тушунтириш йўлидаги ўзига хос тадқиқот сифатида эътироф этиш керак. Ғарб таржимонлари қадимги туркий асар тилини ўз тилларига ўгиришда ва “Қутадғу билиг”даги ҳозирга келиб маъноси кенгайган сўзларни қайта яратишда асосан икки йўлдан борганлар:

- 1) Бевосита қадимги туркий тилнинг ўзидан таржима қилиш;
- 2) Асарнинг аслияти билан бир қаторда унинг ҳозирги ўзбек ва турк тилларидаги транскрипцияларидан фойдаланиш.

В.Радлов кўпроқ биринчи йўлдан борган ва таржимада кўплаб хатоларга йўл қўйган. Р.Денкофф эса иккинчи йўлни танлаб, аввалги таржималардаги хато-камчиликларни тузатишга эришган ва аслиятга яқинроқ борган.

4-бобнинг 2-фасли “Қутадғу билиг” қаҳрамонлари нутқида қўлланилган образли бирикмалар таржимаси хусусиятлари деб номланади. Диссертациянинг мазкур фаслида асар ғоявий-бадий хусусиятларини ифодалашда муҳим ўрин тутадиган, персонажлар нутқида ишлатилган руҳий оламни акс эттирадиган сўз бирикмалари ва уларнинг олмон ва инглиз тилларидаги таржималари масаласи таҳлил қилинади. Шу

боис аввало “Қутадғу билиг”да фаол қўлланилган ана шундай сўз бирикмаларнинг семантик-услубий жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Ушбу фаслда “Қутадғу билиг”да бошқа калималарга нисбатан анчагина фаол қўлланилган **көңул** (*кўнгил*) сўзи иштирокида ясалган бирикмалар тасниф қилинади. “Қутадғу билиг”нинг ҳозирги ўзбекча табдили билан қиёсан ўрганишимиз натижасида мазкур сўз иштирокида ясалган бирикмаларни қуйидаги гуруҳларга бўлишни лозим топдик:

1) Ҳозирги замон ўзбек тилига айнан мос келадиган бирикмалар: көңли бай (400) – кўнгли бой; көңли ачлыб (587) – кўнгли очилиб; көңул бамағыл (726) – кўнгил бермагил; көңли олуг (1827) – кўнгли ўлик; көңул арзу қылсэ (1858) – кўнгил орзу қилса; көңул берур (1899) – кўнгил беради; көңлы болмаса (1952) – кўнгил бўлмаса; кичик тутса көңлын (2082) – кўнгилни кичик тутса ; көңли ачуқ (2088) – очик кўнгил; көңли йарумыш (2208) – кўнгли ёриган; көңлун иситур (2259) – кўнгилни иситади; көңул сыры (2649) – кўнгил сирин; көңул сынса (2768) – кўнгил синса, оғриса; көңул тоқ (2846) – кўнгил тўқ; көңул авлар (3114) – кўнгил овлайди.

2) Таркибидаги сўзлар бугунга келиб эскирган (архаиклашган) ёки бутунлай маъноси ўзгариб кетган бирикмалар: бағырсақ көңул (1819) – меҳрибон кўнгил; көңул татғы (1859) – кўнгил хушлиги; көңул кони (1929) – кўнгил ростлиги; бедуг тутсэ көңул (2084) – кўнгилни улуг тутса; көңул тумлытур (2086) – кўнгил совутади; бутунсуз көңул (2117) – ишончсиз кўнгил; көңли сузуг (2202) – кўнгли соф; көңуллуг (2246) – жасур; көңуллуг (2432) – эс хушли; көңулсуз (2432) – эс-хуши жойида эмас; көңули бедуг (2261) – кўнгли катта (ғурурли); көңлу бутун (1236) – кўнгли тинчиди; көңлун айытмас (1610) – кўнглин олиб бўлмайди; көңул тутса алчақ (2537) – кўнгилни тавозеъли тутса; көңул йаймаса (2704) – кўнгил паришон бўлмаса; тайанғай көңул (3114) – далдали кўнгил; көңли йазы (3280) – кўнгли кенг; көңули йувқа (3308) – кўнгли нозик; көңул тапласа (3450) – кўнгил хоҳласа; йумытса көңул (3640) – кўнглини йиғса; көңул болға баш (3743) – кўнгил изтироб чекади; көңул йумыт (3774) – кўнгилни йиғ; кодэзгил көңул (4478) – кўнгил олгин; сэрилсэ көңул (4507) – кўнгил қолса; эдиз тут көңул (5307) – кўнгилни юқори тут; көңли кукуз (5335) – кўнгли бўш; көңлун эмрулуб (5635) – кўнгли босилиб; көңул йэлгуды (5847) – кўнгил тўлқинланди.

3) Таркибидаги сўзларнинг ҳозирги замон туркий тилларида акс маъно англатувчи қадимги туркий бирикмалар: көңлу туз (416) – кўнгли рост (соф дил); көңул қусқы (2986) – камтар кўнгил; қутқы көңул (2087) – юмшоқ кўнгил; котургил көңул (3045) – кўнгил узгин; көңулкэ алын (3358) – кўнгилга жойла; көңул тапласа (3450) – кўнгил хоҳласа; көңул суғур (3377) – кўнгилга жойла; сынса көңул (3940) – кўнгил одатланса; көңулчэ йуруғлы (5167) – кўнгилга келганни қилувчи; көңул уруб (5311) – кўнгил бериб;

Асардаги ана шу жиҳат уларни туркий тиллардан адабий-лисоний ҳамда худудий жиҳатдан йироқ бўлган олмон ёки инглиз тилларига ўгиришда жиддий муаммолар туғдиради. Буни қуйидаги таржимавий қиёслардан билиш мумкин.

“Қутадғу билиг”да:

400. Қылынчы кони эрди қылқы онай
Тили чын бутун ҳам кози көңли бай

Қ.Каримов табдили:

Қилмишлари тўғри ва феъл-рафтори рост,
Тили чин, етук ҳамда кўзи ва кўнгли бой (эди).

В.Радловда:

373. Seine Thaten waren gerecht, sein Naturell leutselig,
Seine Rede wahrhaft, vollkommen sein Auge, sein Sinn reich.

Р.Денкоффада:

402. A man of upright character and pleasant demeanor,
With the honest tongue and rich eyes and heart.

Олмонча таржимада В.Радлов аслиятдаги көңли бай (кўнгли бой)ни “sein Sinn ist reich” (унинг ҳис-туйғуси бой) тарзида беради. Бундай тамойил бутун олмонча таржима матни давомида кузатилади. Умуман олганда, шарқона кўнгилни олмон тилига бундай тарзда ўгириш мақсадга мувофиқ эмас. Агар олмон тилидаги *der Sinn* сўзининг моҳиятига назар ташлайдиган бўлсак, у қуйидаги маъноларда ишлатилишини кўришимиз мумкин: “*Der Sinn* 1. чувство (ҳис-туйғу), *die Sinne schaeufen* – обострить чувства; *seine fuenf Sinne nicht maechtig sein* – не владеть собой (ўзини бошқара олмай қолмоқ); 2. Органы чувства (сезги органлари); 3. Сознание, разум (фикр, ақл): *sich etw. aus dem Sinne schlagen* – выкинуть что-л из головы; *ein Gedanke kam mir in den Sinn* – мне пришла в голову мысль (калламга бир фикр келди); 4. Смысль, значение (маъно, мазмун): *in weiteren Sinne* – в широком смысле (кенг маънода)”¹. Кўриниб турибдики, ушбу сўз баъзан инсон ҳис-туйғулари билан боғлиқ маъноларни ифодаласа-да, асосан сезги органлари, ақл, маъно-моҳият каби тушунчаларни ифодалашда ишлатилади. У билан боғланиб келган сўзлар ҳам кўпроқ инсон юрагига эмас, балки, сезгиси ёки ақлига қаратилган бўлади. Демак, ушбу сўзнинг олмонча таржимада қадимги туркий обидада англатган маъносига мос келадиган жиҳатлари кўринмайди. Аслида шарқона кўнгилнинг бойлигини олмонлардаги *sein Herz ist ruhig* (юраги хотиржам)² билан ифодаласа бўлар эди. Көңул (кўнгил) сўзини эса, олмон тилида *das Herz* ёки *das Gemuet* – нрав, характер, сердце, душа (феъл-атвор, характер, юрак ва руҳият)³ сўзи билан берилгани маъқул.

Инглизча талқин ҳам анчагина баҳсталаб. Чунки аслиятда муаллиф Кунтуғди элигнинг “*тили чин*” деган бўлса, бу билан унинг сўзлари, гаплари ва нутқи чин, ҳақиқатгўй, демоқчи. Аммо уни инглиз тилига сўзма-сўз ўгириш мақсадга мувофиқ иш бўлмаган. Инглизча таржимадаги “*With the honest tongue*” (тоза тил билан) дегандаги “*tongue*”⁴ аввало одамнинг физиологик органи бўлган оғиз бўшлиғидаги тил маъносини англатади. Инсоннинг нутқига боғлиқ тил эса “*speech*”, “*language*” каби сўзлар билан ифодаланади. Ундан кейинги *кози көңли бай* (кўзи ва кўнгли бой)га келсак,

¹ Deutsch-Russisches Woerterbuch. - Москва: Verlag Enzyklopedia, 1971. - S.754.

² Русско-немецкий словарь. - Москва: Энциклопедия. - С. 456.

³ Deutsch-Russisches Woerterbuch, S. 352.

⁴ Англо-русский словарь. - Москва: Энциклопедия, 1969. – С. 793.

уни ҳам айнан *rich eyes and heart* (кўзи ва юраги бой) ёки *With full heart* (юраги тўла) (P.104) тарзида сўзма-сўз ўгирилган. Бу ҳам инглиз тилининг ҳозирги табиатига тўғри келмайди. Бизнингча бу ўринда *complacent* (бағри кенг)¹ билан бериш мақсадга мувофиқ. “Қутадғу билиг”даги мазкур бирикма ҳозирги ўзбек тилида *кўзи ва кўнгли тўқ* тарзида, *кўзи тўқ*, *кўзи оч*, *суқ кабиларнинг акси маъносида қўлланилади*. Кўнгли тўқлик кўнгли кенглилик билан биргаликда, бирор ишдан рози бўлиш, хотиржам бўлишлик ҳамда ғам-ташвишдан ҳолиликни ҳам ифодалайди².

Биргина *кўнгли* сўзи иштирокида ясалган юқоридаги бирикмаларда асар муаллифи туркий кўнглига хос бўлган орзу-ҳавас, дард-алам, қувонч ва ташвишларини акс эттирган. Олмонча ва инглизча талқинлардан бизнинг кўнглимизга Ғарбликлар қандай қараганликларини билиб олиш қийин эмас. Таржима бу ўринда бир халқ руҳиятини ўзга халқ қандай тушуна олишини кўрсатувчи бир ойна вазифасини ўтаганлигини кўришимиз мумкин.

Асардаги таркиби инсон тана аъзоларига асосланган иборалар таржимаси ҳам ўзига хос хусусиятга эга. “Қутадғу билиг”да воқеъликни образли тасвирлаш, қаҳрамонлар ўзига хослигини таъминлаш мақсадида Юсуф Хос Ҳожиб турли хил иборалар, барқарор сўз бирикмаларидан маҳорат билан фойдаланган. Асарда қўлланилган фразеологик бирикмаларга хос хусусият уларнинг кўпчилигида инсон тана аъзоларини ифодаловчи сўзлардан иборат эканлигидир. Асардаги ана шундай ибораларни кўздан кечирилганда, уларнинг таркиби 130дан ортиғи – қўл, 80дан ортиғи – юз, 80га яқини – кўз, 50дан ортиғи – бош, 20га яқини – тил ва бошқа шу каби тана аъзолари воситасида яратилганлиги аниқланди. Жумладан, *бош* сўзи билан ясалган: *йарур эр башы (эр бошини ёради)*, *башы тезгинур (боши айланади)*, *иш башы (иш боши)*, *баш ағрығ (бош оғриғи)*, *оруң башлығ (оқ бошли)* кабиларни, инсон юзи воситасида ясалган: *исиг йузлуг (иссиқ юзли)*, *қызғу меңиз(қизил юзли)*, *қарартты меңиз(юзини қорайтирди)*, *сарығ болды эң (юзини сарғайди)* ларни мисол келтириш мумкин.

Шарқу Ғарб халқлари учун тасвирий воситалар танлашдаги объект ва улар англатадиган ифодаларда ўзаро муштараклик мавжуд бўлса-да, улар ўртасида анчагина ўзига хосликлар бор. Жумладан, ўзбеклар билан олмонларнинг «қўл» иштирокида қўллайдиган барқарор бирикмаларини ўзаро солиштирадиган бўлсак, қизиқарли манзара намоён былади. Масалан, - “*j-s rechte Hand*”, - кимнингдир ўнг қўли, “*etw. in die Hand nehmen*” – ниманидир қўлга олмоқ, “*Alle Haende voll zu tun haben*”- қўллари банд бўлмоқ? каби бирикмалар ўзбек тилига ҳам мос келади. Лекин “*etw. hat Hand und Fuss*” – ниманингдир қўли ва оёғи бор, дейилганда – бирор кишининг қўли ва оёғи чаққон эмас, балки у ясаган нарсасининг оёғи ва қўли борлиги тушунилади. Олмон тилида шундай иборалар ҳам борки, уларни ўзбекчага айнан ўгирилса, умуман тескари маъно келиб чиқиши турган гап. “*Seine Haende in Unschuld waschen*” (қўлини айбсизликда ювмоқ) деганда, ўзининг

¹ Русско-английский словарь. - Санкт-Петербург: Литера, 2000. - С.34.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Москва: Русский язык, 1981. - Б. 416.

айбдор эмаслигини исботлаш мақсадида ана шундай образлилик ишлатилади. Буни биздаги «кўлини ювиб, кўлтиғига урмоқ» билан берилса, қандай маъно келиб чиқиши аён. Олмонларда яна объекти «кўл» билан ифодаланадиган шундай иборалар мавжудки, уларнинг муқобиллари бизда бўлмаслиги ҳам мумкин: “*Zwei linke Haende haben*”(иккита чап кўли бўлмоқ), дейилганда, доимо хато-камчиликларга йўл қўяверадиган кишиларга нисбат берилади, ёхуд “*fuer j-n etw. seine Haende in Feuer legen*”(бирор киши учун кўлини оловга қўймоқ)¹. Буни русларда «зуб даю» (тишимни суғуриб бераман) варианты мавжуд. Демак, идиомаларни сўзма-сўз, айнан таржима қилиш ҳам гоҳо тўғри тамойиллардан ҳисобланади. Булардан тилимизни янада бойитишда фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Ўн биринчи асрда «*Тэгурди ишкэ элиг*» - *ишга кўл уриш* маъносини ифодалаган экан. Бугунги кунда мазкур ибора айнан кўлланилиб, ишга кўл теккизиш ҳақида гапириладиган бўлса, кўпроқ *кўл теккизмаслик* маъноларида ишлатилишини ҳам унутмаслигимиз керак. Демак, Қаюмхон Каримов жуда ўринли муқобилни топа билганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

В. Радлов таржимаси:

*Einen Fuerer suchte Elik, sieh, fand ihn er nicht,
(Dichter) legte er an alle Geschaefte selbst die Hand (44).*

Олмон тилида “*Die Hand ans Werk legen*”- «*Ишга киришмоқ*», сўма-сўз «Ишга кўлини қўймоқ» варианты кўлланилади. Яъни аслиятдаги кўлнинг ишга теккизилиши – олмончада «ишга кўлни қўйиш» муқобилига эга. Ҳозирги ўзбекларда «ишга кўл қўйиш» - кўпроқ «имзо чекиш» маъносини ифодалайди. Демак, бундай ҳолатларда сўзма-сўз таржима тамойилидан фойдаланиш ўринли эмас.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, туркий халқларда «кўл»-*раҳбарлик, дўстлик, бир-бирига ёрдам бериш, эътибор, умидсизлик, эътиборлилик* каби хусусиятларни ифодалашда рамзий восита сифатида ишлатилса, олмонларда юқоридагилардан ташқари *ишбилармонлик, муҳаббат, кафолат* каби жиҳатларни тасвирлашда ҳам кўллаш мумкин экан. Бу “Қутадғу билиг”нинг олмон ва инглизларда ўзгача талқин қилишга асос бўладиган асосий омиллардир.

“Қутадғу билиг”даги сўз бирикмалари таржимаси муаммосидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- “Қутадғу билиг”даги таркиби инсон руҳияти билан боғлиқ ҳамда инсон тана аъзолари асосида ясалган сўз бирикмаларни ҳозирги ўзбек, олмон ва инглиз тилларига таржима қилишда уларнинг объектига эътибор бериш лозим бўлади. Бунда мазкур сўзларнинг ўз маъноларидан ташқари улар заминада ётган контекст, туркий ўзига хос муҳит ва анъаналарга, бирикма маъноси остида ётган воқеъликка эътибор қаратиш зарурияти бор;

- Ана шу матн остида ётган жиҳатларга эътибор қаратмаслик таржимонни сохта муқобилларга алданиб қолишга олиб келади. Бундай хатоликларни олдини олишнинг асосий йўли аслият ва таржима, қадимги

¹ Langenscheidts Grosswoerterbuch., S. 440.

давр ва ҳозирги таржима тили ўртасидаги тафаккур, урф-одат, ғайрилисоний анъаналар ўртасидаги фарқларни аниқ ажратиб олиш ҳамда таржима ишига аслият матни хусусиятларини марказий ўринга олиб чиққан ҳолда ёндошишнинг муҳимлигидир.

4-бобнинг, сўнги 3-фасли “Қадимги туркий мақол ва афоризмлар таржимаси” деб аталади. Бунда дастлаб жаҳон таржимашунослигида мақол ва афоризмларни таржима қилишнинг умумий тамойиллари қадимги туркий обидалар таржимасига бир қадар мос келса-да, унинг кўплаб ўзига хос жиҳатлари мавжудлиги асосланади. Тадқиқотда “Қутадғу билиг”нинг олмон ва инглиз тилларидаги таржималарига аслият матнидаги шарқона, умумтуркий ҳикматларни жаҳон сахнига олиб чиққан восита, муҳим манба сифатида қаралади.

“Қутадғу билиг”даги мақол ва афоризмларни олмон ва инглиз тилларидаги таржималарини аслият билан қиёслаганда таржимонлар қўллаган қуйидаги тамойиллар мавжудлиги аниқланди:

1. Таржимада аслиятдаги мақол ёки афоризм таркибининг фақат бир қисминигина бериш;

2. Мақол ва афоризмларни сўзма-сўз таржима қилиш билан бирга уларга махсус шарҳ бериш;

3. Мақол ва афоризмларни қайта яратишда муқобил вариантдан фойдаланиш;

4. Таржимада аслиятдаги мақол ва афоризмлар объектини сақлаш ёки тушуриб қолдириш;

“Қутадғу билиг” олмон ва инглиз тилларида қайта яратишда муқобил воситалардан фойдаланиш самарали тамойиллардан ҳисобланади. Асарнинг “Ойтўлди Кунтуғдиннинг хизматиға киришини айтади” деб номланувчи бобида билим тўғрисида шундай дейилади:

463. Билиг қадрини ҳам билиглиг билир
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар-оқ билир

Маъноси:

*Билимнинг қадрини ҳам билимли билади,
Гавҳар қадрини ҳам гавҳар(шунос)гина билади.*

В.Радлов таржимаси:

440. Des Wissens Werth kennt nur der Wissende,
Den Werth des Edelsteins kann nur der Wechsler abschaetzen.

*(Билим қимматини фақат билимли билади,
Гавҳартош қадрини фақат уни алмаштирувчи аниқлай олади.)*

В.Радлов аслиятдаги гуҳар-оқ - *гавҳар(шунос)*ни олмон тилида *der Wechsler* (алмаштирувчи), деб беради. *Der Wechsler* сўзини аслида пул алмаштирувчига нисбатан ишлатилади¹. Бизнингча, ҳозирги олмон тилида фаол қўлланиладиган ва аслиятга муқобил бўладиган *der Juwelier* (заргар) ёки *der Goldschmied* (олтинга зеб берувчи)² вариантларидан фойдаланилса,

¹ Deutsch-Russisches Woerterbuch, S.907.

² Langenscheidts Grosswoerterbuch., S. 416 und 522.

мақсадга мувофиқ бўлар эди. Инглизча таржимада олмонча нашрдаги камчиликлар тузатилади ва ўзига хос тамойил қўлланилади:

471. The price of wisdom
Is known to the wise,
The jewel of wisdom
Only fools despise
(Билимнинг баҳосини
Билимли билади,
Билимнинг хазина эканини
Фақат ахмоқ инкор қилади)

“Қутадғу билиг” маснавийсидаги байтни Р.Денкофф инглиз тилига тўртлик билан шеърий таржима қилган. Аслиятдаги “Тавҳар қадрини гавҳаршунос билади” ҳикматига таржима тилидан муқобил бўлган “the Jewel of wisdom only fools despise” (билимнинг хазиналигини фақат ахмоқ инкор қилади) варианты билан алмаштирилиб, ўзига хос антономик муқобил таржима яратилган. *Wise* (доно) ҳамда *despise* (рад этмоқ, ёмон кўрмоқ) сўзлари эса, тўртликда шеърий қофияни таъминлашга хизмат қилган. Р.Денкофф бу билан кифояланмай, китоб сўнгида махсус изоҳларга ажратилган жойда *the translation give the gist* (ушбу байтнинг фақат маъносини бериш мақсад қилинди) ¹ деб изоҳ ҳам беради. Бу ҳам таржима ўқувчиси учун қулайлик туғдириши табиий. Таржимада ҳам мазмун, ҳам оҳангдорлик сақланган. Энг муҳими таржимада аслиятдаги “зар қадрини заргар билади” деб айтиладиган ҳикмат қайта жаранглаган.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ижодийлик ҳар бир асар таржимасида ўзига хос томондан намоён бўлади. “Қутадғу билиг”нинг В.Радлов ва Р.Денкофф таржималари ҳам бу борадаги янги ҳодисадир. Мазкур асарни ҳозирги олмон ва инглиз тилларига ўгиришда аслиятнинг қомусий манба эканлигини диққат марказга олиб чиқишлик зарурияти доимо сақланиб қолади. Бунда асар таржимасига аслиятнинг адабий, лисоний ва фалсафий-тарихий асосларини ўзаро мужассамлаштирган ҳолда ёндошишгина унинг тўлақонли чиқишига асосий омил бўлиши мумкин.

2. Асарнинг олмонча ва инглизча таржималарида махсус изоҳ, шарҳ, тавсиф ва луғатларнинг берилиши таржимонлар “Қутадғу билиг” асарига XI аср Марказий Осиё маданияти ва тарихини, туркий ўзига хослигини ўзида акс эттирган тарихий манба сифатида ёндошганликларини билдиради. Айни пайтда арузнинг мутақориб баҳрида битилган мазкур асардаги сўз санъатига, бадиий тасвир воситаларига таржима тилидан муқобилликлар топа билганликлари уларнинг ушбу обидага туркий халқлар адабиётининг илк намунаси деб қараганликларини ҳам кўрсатади.

3. Германия ва АҚШда туркшунослик илмий марказларининг шаклланиши ва тараққиётида, хорижда қадимги туркий адабиёт тўғрисида

¹ Wisdom of Royal Glory, P.275.

кўплаб тадқиқотлар яратилишида “Қутадғу билиг”нинг аслиятидан ҳам кўра унинг таржималари фаолроқ рол ўйнаган. Бу эса бадиий асар аслияти билан унинг таржимаси бир-биридан фарқ қиладиган вазифаларни бажариши мумкинлигига асос беради.

4. “Қутадғу билиг” аслияти матни унинг олмонча ва инглизча таржималарида турлича ўзгаришларга учраган. Ҳар бир таржимоннинг тайёргарлик даражаси ва ҳар икки тил, маданият ва мавжуд анаъаналар ўртасидаги тафовутларнинг катталигига қараб муайян услубий силжишлар келиб чиққан. Қадимги туркий тилда яратилган асар поэтикасини Европа тилларига ўгиришда аслият бадиияти, унда акс этган шарқона тасвир воситаларини кўпинча аниқлаштириб, конкретлаштириб ёки умумлаштириб берилишига таржима тилининг аслиятни қабул қилиш имкониятлари ва таржима ўқувчисининг талаб-эҳтиёжларига боғлиқ бўлган табиий жараён сифатида қараш лозим.

5. Германиялик таржимонлар бошлаб берган ишни Туркия олимлари, ўзбеклар, руслар ва океан ортидаги америкаликлар давом эттирдилар. Ҳар бир давр, ҳар бир халқ илк туркий обидани ўзича қабул қилиб, нашрдан нашрга, таржимадан таржимага такомиллаштириб борди ва аслиятга яқинлаштиришга уринди. Асарнинг дастлабки таржималарида йўл қўйилган хато-камчиликлар кейинги уринишларда бақамти тuzатилди. “Қутадғу билиг” таржимасида ҳам ўзига хос *ворисийлик мактаби* шаклланди. В.Радлов қаламига мансуб олмонча таржимадан кўзланган мақсад асосан туркшунослик фани учун лисоний материаллар тўплаш бўлганлиги боис, мутаржим аслият матнидан ташқарига чиқа олмаганлиги сабабидан ҳам таржима жараёнида кўплаб сохта муқобиллар домига тушаверган. Асарнинг ҳар уччала нусхасини ўзаро қиёслаган ҳолда транскрипция матнини яратган Туркия олими Р.Арат амалга оширган аслият асосида ишлаган АҚШ олими Р.Денкофф ўзининг америка инглиз тилисидаги таржимасида аввалги хато-камчиликларни бир қадар тuzатишга эришган.

6. “Қутадғу билиг”да акс этган тарихий ва миллий (туркий) ўзига хосликларнинг олмон ва инглиз тилларидаги таржималарида аслиятга нисбатан сезиларли силжиш содир бўлганлиги кузатилади. Ушбу ўзгаришлар Шарқ билан Ғарб, мусулмонлар билан насронийлар, қадимги давр билан бугунги халқлар тилларидаги сўзларнинг бир-бирига муқобил келавермаслиги билан изоҳланади. Қадимги туркий тилда битилган “Қутадғу билиг” асари ва унинг XIX-XX асрларда яратилган олмон ва инглиз тилларидаги таржималари ўртасидаги тафаккур, тасаввур, одоб-ахлоқ ўртасидаги тафовутнинг катталиги аслиятнинг таржима матнида сезиларли ўзгаришига олиб келган.

7. “Қутадғу билиг” - сўз санъатининг ёрқин намунаси. Унинг таржималари тўғрисида гап кетганда, асарнинг бадиий тароватини қайта яратиш масаласи алоҳида долзарблик касб этади. Тўғри, унинг барча таржималарини ҳам айнан поэтик мақсадларни кўзлаб амалга оширилган, деб бўлмайди. Жумладан, В.Радлов нашрини илмий ёки филологик, Р. Денкоффники насрий-назмий, С.Ивановникени эса бадиий таржима

сифатида эътироф этилади. Асарнинг мазкур тадқиқот учун асос қилиб олинган олмонча ва инглизча таржималари келажакда тўлақонли бадиий таржима яратиш учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади. Бу борадаги илмий тадқиқотларни - *матн-табдил-таржима-талқин* йўналишида олиб бориш тавсия этилади.

8. Таҳлил натижаларининг кўрсатишича, Шарқ мумтоз шеърлятидаги ҳар қандай бадиий тасвир воситасини Ғарб тилларига таржима қилиб бўлади. Фақат айнан эмас. Турли услубда. Бу кўп жиҳатдан таржима ўқувчисининг дид-савияси, Шарқ бадииятини қанчалик тушуна олиш даражасига боғлиқ. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, “Қутадғу билиг”даги бадиий санъатларни олмон ва инглиз тилларига таржима қилиниши ўша халқ адабиётига янгиликлар олиб киради. Ўқувчиларнинг эса, эстетик савиясини бир поғона юқорига кўтаради. Асардаги ўхшатишларни Европа тилларига ўгиришда мутаржимлар қўллаган ранг-баранг тамойиллар ижобий натижа берган бўлса, аслиятдаги ўхшатишларни муттасил сўзма-сўз таржима қилиш кўпроқ сохта муқобиллик домига тушиб қолишга олиб келган.

9. “Қутадғу билиг”нинг олмон ва инглиз тилларидаги таржималари орқали унинг мухлислари сони бир неча баробар кўпайган. Мазкур таржималарни аслият билан қиёсий-типологик таҳлили, қолаверса асарнинг хориждаги тадқиқотчилари эътирофларига таяниб айтиш жоизки, “Қутадғу билиг”да акс этган турк-исломий маданият, панднома жанрининг ўзига хос кўриниши, қорахонийлар давридаги мамлакатни бошқариш тамойиллари, ўша даврдаги тасаввуф фалсафаси, турли динлар синкретизми кабиларнинг Ғарб оламига кириб бориши билан биргаликда, Юсуф Хос Ҳожибнинг такрорланмас образлар олами, бадиий санъат ва тасвир воситалари яратишдаги бадиий кашфиётлари ҳам бутун дунёга тарқалган.

10. Қадимги туркий асарни ҳозирги олмон ва инглиз тилларига ўгиришда илмий шарҳлаш, жумладан, ички ва остки шарҳ бериш, изоҳ ва махсус луғатлар тузишнинг аҳамияти катта. Бунда асарнинг ҳозирги туркий тиллардаги нашрлари, табдилларидан ҳам фойдаланиш тавсия этилади.

11. Бадиий матн ўзга тилларга таржима қилинар экан, таржимон аслият муаллифи яратган асарнинг бадиий-услубий ўзига хослигини қайта яратиш учун унга мос бўлган услуб калитини топиш йўлида изланади. Зеро туркий тилдаги бадиий тасвир воситалари олмон ёки инглиз тилларидаги шундай воситалар билан айнан мос келмайди. Яъни, Юсуф Хос Ҳожиб услуги ва В.Радлов ҳамда Р.Денкофф услублари бир-биридан фарқ қилади. Айниқса, ҳар бир сўз ўзига хос маъно товланишларига эга бўлган туркий тилдаги ташбеҳ ва истиораларни олмон ва инглизчада қайта яратиш жиддий муаммолар туғдириши табиий. Шунинг учун ҳам уларни Европа тилларида ростмана гаплар билан бериш ва англаган маъноларинига ифодалаш тамойи устунлик қилади. Аммо айти пайтда асардаги кўплаб қадимги туркий сўзларни бугунги ўзбек ўқувчисига ҳам тушунилиши қийин бўлган маъноларини хорижий тилдаги бой луғат ва қомуслар асосида чуқур шарҳлаб берилиши ҳамда “Қутадғу билиг”нинг пурҳикмат мақол ва фразеологик бирикмаларига мос келадиган олмон ва инглизча муқобилларини топа

билинганлиги юзага келган кемтикларни тўлдиради. Бир сўз билан айтганда, бир жойда очилмай қолган муаммо, бошқа жойда ўзгача усул ва тамойил воситасида ечилади. Натижада таржима матнида ҳам ўзига хос мукамаллик яратилади. Асарнинг В.Радлов ва Р.Денкофф таржималарида компенсация (товон тўлаш) тамойилидан самарали фойдаланилганлигини таъкидлаш лозим. Булар айни пайтда таржимонларнинг аслиятга мос усулб калитлари ҳисобланади

12. Ҳар бир таржима асари, хусусан, бадий таржима матн яратиш борасида ўзига хос сўз санъати ҳисобланади. У чинакам маҳорат билан яратилган бўлса, ҳеч қачон кадр-қимматини йўқотмайди. Аммо унинг тили вақт ўтиши билан эскиради. Янги таржималарга эҳтиёж туғилади. Аслиятдаги вақт билан таржимадаги вақт ўртасидаги адабий-лисоний ва фалсафий-тарихий масофа қанча катта бўлса, бундай асарлар таржимасига нисбатан муносабат янада жиддийлашади. XI асрда яратилган “Қутадғу билиг” асарининг ҳозирги олмон ва инглиз тилларидаги таржималари тўғрисида ушбу диссертацияда олиб борилган илмий таҳлил натижалари асарнинг кўп тилли мукамал танқидий матни нашрини яратиш лозимлигини кўрсатади.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ:

I. Монография

1. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили. - Тошкент: Фан, 2007. - 176 б.

II. Илмий журнал ва тўпламларда нашр этилган мақолалар.

2. Содиқов З. Юсуф Хос Ҳожибнинг тил билиш ва таржимага муносабати. // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2000. – №2. – Б.52-55.

3. Содиқов З. Сўзларга кўчган маъно. // Тафаккур. – Тошкент, 2000. - № 2 - Б. 45-47.

4. Содиқов З. “Қутадғу билиг” интернет тармоқларида. // Тил ва адабиёт таълими. - Тошкент, 2003. -№ 4. – Б. 18-23.

5. Содиқов З. “Қутадғу билиг”даги фразеологизмларни олмон тилига таржимаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. - №2. – Б. 57-60.

6. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржимаси ва таржимон тўғрисида. // Жаҳон адабиёти. - Тошкент, 2005. - №11. – Б.157-159.

7. Содиқов З. “Қутадғу билиг”да ранглар жилоси ва унинг таржимадаги талқинлари. // Филология масалалари. – Тошкент, 2005. - №4. – Б. 162-173.

8. Содиқов З. Юсуф Хос Ҳожиб ва Имом Ғаззолий. // Шарқ юздузи. – Тошкент. – 2006, №3. – Б. 150-153.

9. Садыков З., Абдурахманова Д. Новые значения старых слов. // Преподавание языка и литературы. – Ташкент, 2006. - С.- 77-81.

10. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарида Искандар талқини. // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2006. -№ 4. Б. 86-89.

11. Содиқов З. “Қутадғу билиг” қахрамонлари номларининг таржимасига доир.//Филология масалалари. – Тошкент, 2006. - №4. – Б.71-74.

12. Содиков З. “Қутадғу билиг”даги ўхшатишларни таржима ва табдил қилиш тамойиллари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. - №3 Б. 57-60.
13. Содиков З. “Қутадғу билиг”да нафс масаласи талқини. // Филология масалалари. – Тошкент, 2007. - №4. – Б. 43-46.
14. Содиков З. Қадимги туркий адабиётдаги табиат тасвири таржимаси. // Шарқшунослик. – Тошкент, 2007. - №2. - Б. 56-61.
15. Sadikov Z., Sidikov Q. English interpretation of “Kutadgu Blig” of Yusuf Has Hajib by U.May. Selected papers. // Training program for young experts (Teachers) of Uzbekistan at University Teknologi MARA. – Malaysia, 2007. - P. 33-36. (инглиз ва ўзбек тилларида).
16. Problems of translation of “Wisdom of Royal Glory” (“Kutadgu Bilig”) into modern languages. // The integrated scientific journal. – Moskau: APN, 2009 №14 (232).- P. 55-57.
17. Содиков З. “Қутадғу билиг” Америкада. // НамДУ илмий Ахборотномаси. – Наманган, 2005. №1. – Б. 35-36.
18. Содиков З. Қўл бадий тасвир ва мулоқот воситаси сифатида. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2005. Б. - 42-46.
19. Содиков З., Сидиков Қ. “Қутадғу билиг”даги хос сўзларни таржима қилиш муаммолари. // Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялар. II қисм. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2006. Б. 73-76.
20. Содиков З. Қадимги туркий сўзларни ҳозирги замон тиллари билан қиёсий ўрганиш ва таржима муаммолари. // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. Б. 330-332.
21. Содиков З. Абдурахмонова Д. Шарқона андишанинг европача талқини. Чет тилларни ўқитиш ва ўрганиш муаммолари. // Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2006. Б. 313-316.
22. Содиков З. “Қутадғу билиг”даги сўроқ олмошларининг табдил ва таржималардаги талқинлари. // Тил, таржима ва адабиёт кенгликларида. (профессор Н.Отажонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган тўплам). - – Тошкент: Фан, 2007 йил. – Б. 38-42.
23. Содиков З. Туркий олмошларни таржима қилиш муаммолари. // Филология масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2007. Б. 160-163.
24. Содиков З. Аслиятдаги вақт ва унинг таржимадаги талқини. // “Тил ва таржима муаммолари” мавзуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 95-98.
25. Содиков З. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари таржималари тарихини даврлаштириш. // Материал республиканской научно-практической конференции на тему: «Актуальные проблемы русской и узбекской филологии». – Наманган, 2008.- С.100-104.
26. Содиков З. “Қутадғу билиг”даги мақол ва афоризмлар таржимаси. // «Ҳозирги замон таржимашунослигининг долзарб масалалари» мавзуидаги

республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2008. –Б. 142-145.

27. Содиқов З. “Қутадғу билиг” асаридаги маснавий таржимасида радиф. // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 2008. - №10. – Б. 100-104.

28. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарида Юсуф Ҳожиб таржимаи холи талқини тўғрисида. // Актуальные проблемы филологии. Материалы региональной научной конференции, посвященной 60-летию Ф.Габдулхакова Ф.А. – Наманган, 2009. – С. 47-51.

29. Содиқов З. “Қутадғу билиг”даги туюқ таржимаси. // Тил ва таржима муаммолари. (НамДУ доценти Р.Каримов таваллудининг 60 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуман материаллари.) – Наманган, 2009.- Б. 25-29.

30. Содиқов З., Абдурахманова Д. Таржимада қадимги туркий иборалар объектини сақлаш муаммолари. // Тил ва тил ўқитиш методикаси прагматик ва коммуникатив лингвистика талқинида (С.Сайдалиев таваллудининг 60 йиллигига бағишланган республика илмий анжуман материаллари). - Наманган, 2009. –Б. 196-198.

31. Содиқов З., Шерматов Б. Натан Лайт - қадимги туркий обидалар тадқиқотчиси. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари (профессор Исматилла Абдуллаев хотирасига бағишланган илмий мақолалар тўплами). – Наманган, 2009. – Б. 102-104.

32. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарида ворисийлик. // Тил ва таржима муаммолари (Б.Баҳромовнинг таваллудининг 70 йиллигига бағишланган ҳудудий илмий анжуман материаллари). – Наманган, 2010. - Б. 36-38.

Диссертация юзасидан эълон қилинган монография ҳақидаги тақризлар

1. Нажмиддин Комилов, Мўминжон Сулаймонов. Узлуксиз заҳмат ҳосиласи // Жаҳон адабиёти, 2007. - №10. - Б. 170-172.
2. Исомиддинов Зухриддин. “Қутадғу билиг” таржималарининг қиёсий таҳлили // Филология масалалари, 2008. - № 2. – Б. 117-118.

Филология фанлари доктори илимий даражасига талабгор Садиқов Зоҳид Якубжановичнинг 10.01.07 – Адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ва таржимашунослик ихтисослиги бўйича “Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари олмонча ва инглизча таржималарининг қиёсий таҳлили” мавзuidaги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: қадимги сўзлар таржимаси, таржимада вақт, индивидуал услубни таржимада қайта яратиш, аслият ва таржима, таржимадан таржима, таржимада конкретлаштириш, таржимада умумлаштириш, антономик таржима, қадимги обидалар таржимасида сохта муқобиллар, матн ости маънолари таржимаси, таржима ва тадқиқот, таржиманинг зурёдийлик (матн туғдирувчилик) хусусияти.

Тадқиқот объектлари: Қ.Каримов (1971)нинг ҳозирги ўзбек тилидаги табдил ва транскрипцияси, В.Радлов (1910)нинг олмонча, Р.Денкофф (1983)нинг инглизча таржималари.

Ишнинг мақсади: “Қутадғу билиг”нинг олмон (В.Радлов) ҳамда инглиз (Р.Денкофф) тилларидаги таржималарининг асар туркий аслиятига муқобиллик даражасини аниқлаш ва мазкур таржимонлар маҳоратларини ўрганиш.

Тадқиқот методлари: илмий таҳлил, статистик таҳлил, қиёслаш, қиёсий типологик таҳлил, изоҳлаш ва шарҳлаш.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: ўзбек таржимашунослигида биринчи маротаба Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг тарихий-фалсафий ва адабий-лисоний хусусиятлари унинг олмон ва инглизча таржималари билан қиёсий-типологик аснода тадқиқ қилинди; Туркий халқларнинг илк достони унинг олмон ва инглиз тилидаги таржималари, асарга ёзилган турли шарҳлар, луғатлар билан биргаликда олиб таҳлил қилинди; В.Радлов амалга оширган олмон тилидаги насрий таржима ҳамда Р.Денкофф қаламига мансуб инглиз тилидаги назмаралаш насрий таржималарнинг индивидуал-услубий хусусиятлари аниқланди; “Қутадғу билиг” асари бўйича яратилган тадқиқотларнинг асарни хорижий тилларга таржима қилинишида фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилиши асосланди; “Қутадғу билиг”ни Германия ва АҚШда ўрганилиши, эътироф қилиниши ва талқини даражалари кўрсатиб берилди.

Амалий аҳамияти: тадқиқот натижаларидан “Қутадғу билиг”нинг олмон ва инглиз тилларида янги таржима нашрларини яратишда, таржима назарияси ва амалиёти бўйича маърузалар ўқишда, адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшунослик бўйича маъруза матнларини тайёрлашда, шунингдек, мазкур ихтисослик бўйича дарслик, ўқув қўлланмалари ва бошқа илмий тадқиқотлар яратишда фойдаланиш мумкин.

Тадбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқот натижалари Наманган давлат университетининг Олмон ва француз тиллари ҳамда Лексика-стилистика кафедраларида ҳамда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг Ўзбек классик адабиёти кафедрасида таржимашунослик, адабий алоқалар, адабиёт тарихи дарсларида семинар машғулотлари ва махсус курслар ўтишда қўлланилмоқда.

Қўлланиш (фойдаланиш) соҳаси: таржима назарияси ва амалиёти, адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшунослик.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Садыкова Зохида Якубжановича на тему «Сравнительный анализ немецких и английских переводов «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Хожиба на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.07 – Литературные связи, сравнительное литературоведение, переводоведение»

Ключевые слова: перевод древних слов, время в переводе, воссоздания индивидуального стиля в переводе, оригинал и перевод, перевод из перевода, конкретизация в переводе, генерализация в переводе, антономический перевод, ложные эквиваленты в переводе древних памятников, перевод подтекстовых значений, перевод и исследования, текстотворческие особенности перевода.

Объекты исследования: внутриязыковой перевод и транскрипция К.Каримова на современном узбекском языке (1971), немецкий перевод В.Радлова (1910), английский перевод Р.Денкоффа (1983).

Цель работы: определить степень адекватности немецкого (В.Радлов) английского (Р.Денкофф) переводов к тюркскому оригиналу «Кутадгу билиг» и изучать мастерство переводчиков в воссоздании древнетюркского произведения на современные языки.

Методы исследования: научный анализ, статистический анализ, сравнения, сравнительно-типологический анализ, разъяснения и толкования.

Полученные результаты и из навизна: впервые в узбекском переводоведении осуществлен сравнительно-типологический анализ философско-исторических и литературно-лингвистических особенностей немецких и английских переводов «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Хожиба с тюркским оригиналом; Первая поэма тюркских народов исследована вместе с переводами, толкованиями, словарями и описаниями в немецком и английском языке; Определены стиль и индивидуальные особенности немецкого прозаического перевода В.Радлова и английского стихотворно-прозаического перевода Р.Денкоффа; Установлены значимость научных исследований учёных в улучшении качество переводов «Кутадгу билиг»; Определены степень изучения, усвоения и интерпритация «Кутадгу билиг» в Германии и в США.

Практическая значимость: результаты исследования могут быть использованы при создании новых переводов «Кутадгу билиг» на немецком и английском языках, а также при чтении лекции по теории перевода, в разработке лекционных курсов по сравнительному литературоведению, литературные связи и переводоведению и при составлении учебников, учебных пособий и других исследований по этим специальностям.

Степень внедрения и экономическая эффективность: результаты исследования используются на кафедре Немецкого и французского языка, Лексико-стилистики факультета Зарубежной филологии НамГУ и кафедры узбекской классической литературы ТашГПУ при проведении семинаров и спецкурсов по литературным связям, сравнительному литературоведению и переводаведению.

Область применения: теория и практика перевода, литературные связи и сравнительное литературоведение.

RESUME

Thesis of Sadikov Zohid Yakubjanovich on the scientific degree competetion of the Doctor of philological sciences on speciality 10.01.07 – Literary relations, comparative literary and translatology, subject “Comparative analyses of german and English translations of “Kutadgu Bilig” by Yusuf Hos Hojib”.

Key words: Translation of old words, original and translation, translation from translation, concrete definition in translation, general conclusion in translation, antonymous translation, false equivalants in trsanlation, translation of meaning of composition of words, translation and research, text crreative peculiarities of translation;

Subject of the inquiry: Intralinguistical translation and transcription by K.Karimov in modern Uzbek language (1971), German translation by V.Radlov (1910), English translation by R.Dankoff (1983);

Aim of the inquiry: To determine the level of adequate translations from German (V.Radlov) and English (R.Dankoff) to the Turkic original of “Kutadgu Bilig” and study the skills of translators in re-creation of the ancient Turkic work into modern languages;

Methods of inquiry: Scientific analysis, statistical analyses, general conclusion, comparision, comparative and typological analysis, explanations and interpretations;

The results achieved and their novelty:

For the first time in Uzbek translatology was carried out comparative and typological analysis of philosophical-historical and literary-linguistical peculiarities of german and english translations of “Kutadgu Bilig” by Yusuf Hos Hojib with the ancient turkic original;

The first poem of Turkic people was researched with translations, interpretations, dictionaries, descriptions in the german and English languages; the style and individual peculiarities were deetermined in german prosaic translation by V.Radlov and English translation in verse and prose by R.Dankoff.

The importance of scientific research of scientists and improvement of quality of translations of “Kutadgu Bilig” were determined; the level of study, mustering and interpretations of “Kutadgu Bilig” by Yusuf Hos Hojib in Germany and the U.S.A. were determined.

Practical value: The results of the research can be used for creation of new translations of “Kutadgu Bilig” into German and English languages, giving lectures on theory of translation, working out cources of studies on comparative study of literature, literary relations and translatology based on lectures and also for working out textbooks, manuals and other researches on this speciality.

Degree of embed and economic effectivity: The results of the research can be used in the chair of German and French languages and Lexik and stylistics of Namangan state university, chair of Uzbek classical literature of Tashkent state pedagogical university currying out seminars and special cources on theory and practice of translation, literary relations and comparative literature.

Sphere of usage: theory and practice of translation, literary relations and comparative literature.